

Jan van den Broek

Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo)

Aantekeningen over de landschapsgeschiedenis van het Hogeland

3

Eemsdijk en Marcellusvloed

Groningen 2019

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Laatste herziening: 1-8-2019 10:00

Op het titelblad: Holwierde en de Grote Heekt

Inhoud

1	<i>Een akte uit 1303</i>	1
	Kader: Watum	9
2	<i>De Marcellusvloed van 1219 en zijn nasleep</i>	11
3	<i>De zeedijk tussen Watum en Delfzijl</i>	14
4	<i>In het kort</i>	22
5	<i>De monding bij Watum, de afsluiting ervan en ‘het zijlgat’</i>	24
6	<i>Een hoogtesprong</i>	29
7	<i>Hathebrand</i>	32
8	<i>Voorwerken, afsluitdijken en het zijlgat bij Watum</i>	33
	Kader: Feldwerd en Laskwerd	37
Bijlage 1:	De Marcellusvloed van 1219 volgens Emo	41
Bijlage 2:	Akte van 19 juni 1303	49

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Zwerven door Fivelgo (en Hunsingo)

3

Eemsdijk en Marcellusvloed¹

1 Een akte uit 1303

De in *Zwerven door Fivelgo* 2 besproken Omteda Tja (de bovenloop van de Kleine Tjariet) wordt ook genoemd in een akte van 1303.² In dit stuk, waarvan de tekst ons alleen bekend is door een afschrift dat in de 18^e eeuw is gemaakt,³ wordt melding gemaakt van ‘de rechters van de dijken van de Omteda Tja tot de drie Delfzijlen’. Deze tekst is vooral bekend doordat we hierin de eerste vermelding van de Delfzijlen aantreffen. Het kan zijn dat de zijlen waarmee de Delf was afgesloten nog niet lang daarvoor waren gebouwd. Als dat zo is, heeft de Delf – een ontwateringskanaal waarvan de verschillende onderdelen in de 9^e en/of 10^e eeuw zijn gegraven – eeuwenlang in open verbinding gestaan met de zee.

Over deze akte en de organisatie van het dijkonderhoud verscheen in het Historisch Jaarboek Groningen van 2009 een artikel van de hand van Edze de Boer.⁴ Volgens deze onderzoeker betreft de akte de vorming van de aan zee gelegen ‘dijkschepperij’ Holwierde-Marsum en de opzet van een ‘dijkrecht’, bestaande uit de niet aan zee gelegen nederzettingen (Ooster)Wijtwerd, de Nes, Katmis, Sybeldeweer, Krewerd, Jukwerd en Ranswerd. Het feit dat deze plaatsen, ofschoon niet aan zee gelegen, wél bij het onderhoud van de zeedijk betrokken werden, is volgens De Boer terug te voeren op de omstandigheid dat ze in het verleden bij de ‘oerparochie’ Holwierde hebben gehoord. De oude, tot het dekenaat Farmsum behorende parochie Holwierde is op zijn laatst in de 11e eeuw gesticht en omvatte aanvankelijk ook het grondgebied van Marsum, Krewerd en Jukwerd. Deze drie kerspelen zijn later van Holwierde afgesplitst.⁵ Uit jongere bronnen blijkt dat Holwierde en Marsum samen een rechtstoel en dijkrecht vormden en dat Krewerd en Jukwerd deel uitmaakten van de rechtstoel en het dijkrecht van Oosterwijtwerd.

Op het eerste gezicht lijkt de theorie van De Boer aannemelijk. Er zijn echter wel bezwaren. Doordat De Boer zijn aandacht exclusief richt op de oude parochie ‘Groot-Holwierde’, kan de lezer van zijn artikel gemakkelijk uit het oog verliezen dat de akte van 1303 niet alleen betrekking heeft op de stukken dijk die – zoals later blijkt – door de ingezetenen van de ‘oerparochie Holwierde’ werden onderhouden. De zeedijk tussen de Omteda Tja en de

¹ Een sterk verkorte versie van dit verhaal verscheen in *Stad en Lande*, jrg 27 nr. 4 (4^e kwartaal 2018) 18 -23.

² OGD 218 van 19 juni 1303. Zie voor deze tekst (met vertaling en commentaar) Bijlage 2 op p. 49-56.

³ Te vinden in GrA 835-299 fol. 159.

⁴ De Boer, ‘Verwikkelingen in de middeleeuwse dijkschepperij van Holwierde’, in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2009, 6-23.

⁵ Noomen (1996) 63. Ik denk dat ook het grondgebied van de parochie Watum bij Holwierde heeft gehoord. Ik kom daarop terug.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Delfzijlen is ongeveer 15 km lang, maar de dijkschepperij Holwierde-Marsum en het dijkrecht van Oosterwijtwerd c.a. onderhielden daarvan niet meer dan 4250 meter. Over de manier waarop het onderhoud van de resterende 10 km dijk wordt geregeld laat De Boer zich niet uit.

Verder klopt het inderdaad dat het grootste deel van de rechtstoel of het dijkrecht van Oosterwijtwerd, bestaande uit Jukwerd, Krewerd en het westelijke deel van Holwierde zelf (Katmis en de Nes), onderdeel is geweest van de 'oerparochie' Holwierde. Maar het naar Oosterwijtwerd genoemde rechtsgebied en ook het dijkrecht van die naam omvatten daarnaast ook nog twee andere gebieden: het dorp Oosterwijtwerd zelf en het onder Godlinze vallende Sybeldeweer. Hoe komt het dat ook deze, niet aan zee gelegen gebieden medeverantwoordelijk waren voor een deel van de zeedijk tussen Omteda Tja en de Delfzijlen?

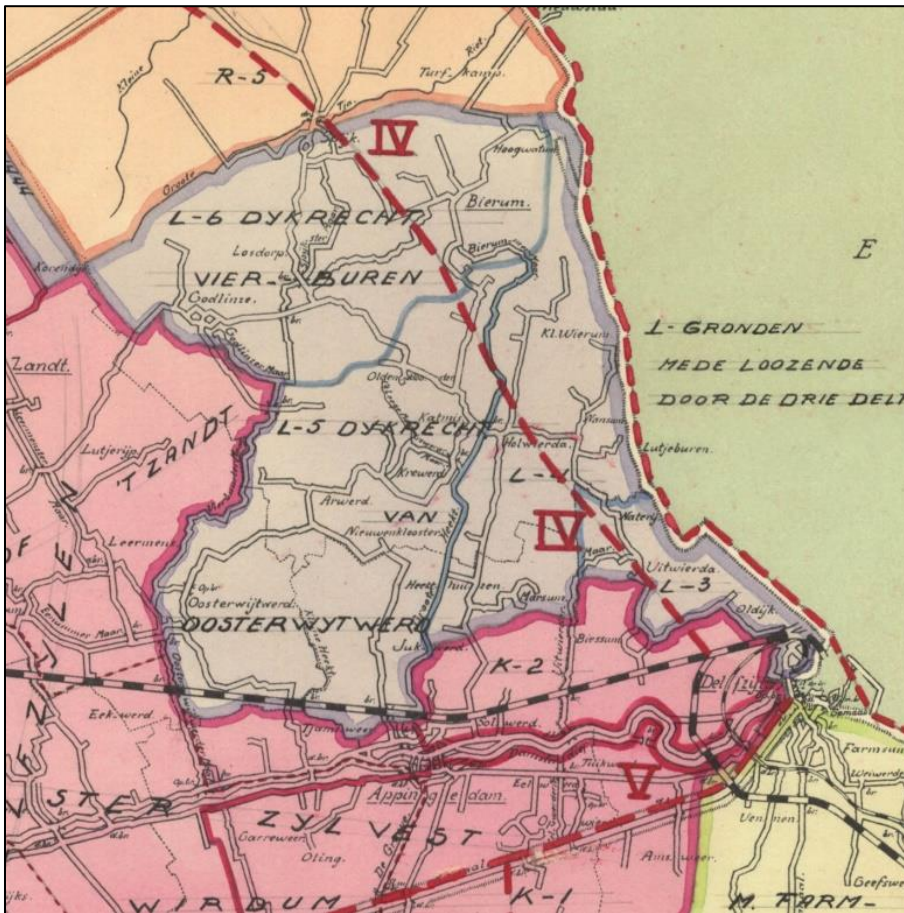
De Boers theorie geeft op deze vraag geen antwoord. Sterker nog, ze betekent een stap terug in de ontrafeling van de ingewikkelde organisatie van dit deel van Fivelgo. Wat dat aangaat kunnen we beter varen op het kompas van Kooper die, zoals vaak het geval is, het ook hier bij het rechte eind heeft.⁶ Het is dan ook merkwaardig dat De Boer bij zijn bespreking van de akte van 1303 wel in een noot naar Kooper verwijst, maar niet diens interpretatie van de akte overneemt of daartegen stelling neemt.

Van belang in dit verband is de betekenis van het Latijnse woord *consulatus*, dat in de eerste zin van de akte van 1303 voorkomt. In middeleeuwse teksten betekent dit woord onder meer 'college van adviseurs', 'ambt van raadsheer' en 'vergadering'. De Boer kiest in zijn artikel voor de laatstgenoemde betekenis en veronderstelt dat de regeling waarvan de akte van 1303 de schriftelijke neerslag is, 'in vier vergaderingen' is vastgesteld. Wat dat precies betekent legt hij niet uit. Gaat het om een zaak die zo moeilijk lag dat er vier keer over moest worden vergaderd? Of gaat het om vergaderingen in vier verschillende gebieden? In Latijnse teksten uit de Ommelanden komt het woord *consulatus* voor als vertaling van het Friese woord *redskip*. De Ommelander variant daarvan is *redscap*. Daarmee is het ambt of het ambtsgebied van de *redjeva* of *redger* bedoeld. Later worden in plaats van deze woorden vaak de termen 'gericht', 'rechtstoel' of 'jurisdictie' gebruikt. Het woord *consulatus* kan dus ook een ruimtelijke betekenis hebben. Kooper heeft dat goed gezien. De in de tekst van 1303 vermelde *quattuor consulatus* of 'vier redschappen' zijn zonder twijfel te identificeren als de in latere tijd bekende gerichten van Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum), Holwierde-Marsum, Uitwierde-Solwerd en Oosterwijtwerd. Deze rechtsgebieden komen vrijwel exact overeen met de vier dijkrechten die halverwege de 18^e eeuw nog in het reglement van prinses Anna worden genoemd.⁷ Op zijn zijlvesterkaart heeft Kooper deze gebieden aangegeven met L-6, L-4, L-3⁸ en L-5.

⁶ Kooper (1939) 61-62 en 150 (oorkonde C-3).

⁷ GrA 136-2362 (1755) Reglement van prinses Anna voor alle schepperijen, dijk- en zijlrechten in de Ommelanden ('s-Gravenhage 1755); 75-78: 'Reglement voor het dykregt van Oosterwytwert', 85-87; 'Reglement voor het dykregt van de Vierbuuren; 91-93: 'Reglement voor het dykregt van de Uytwyrd, Byssum, Solwert; item de Dykscheppery van Holwyrd en Marssum'.

⁸ In het reglement van prinses Anna is het door Kooper met L-3 gemerkte gebied van Uitwierde en Oldijk gecombineerd met dat van Biessum en Solwerd (door Kooper aangegeven met K-2). Het zou in dit verband te ver voeren hierop dieper in te gaan.

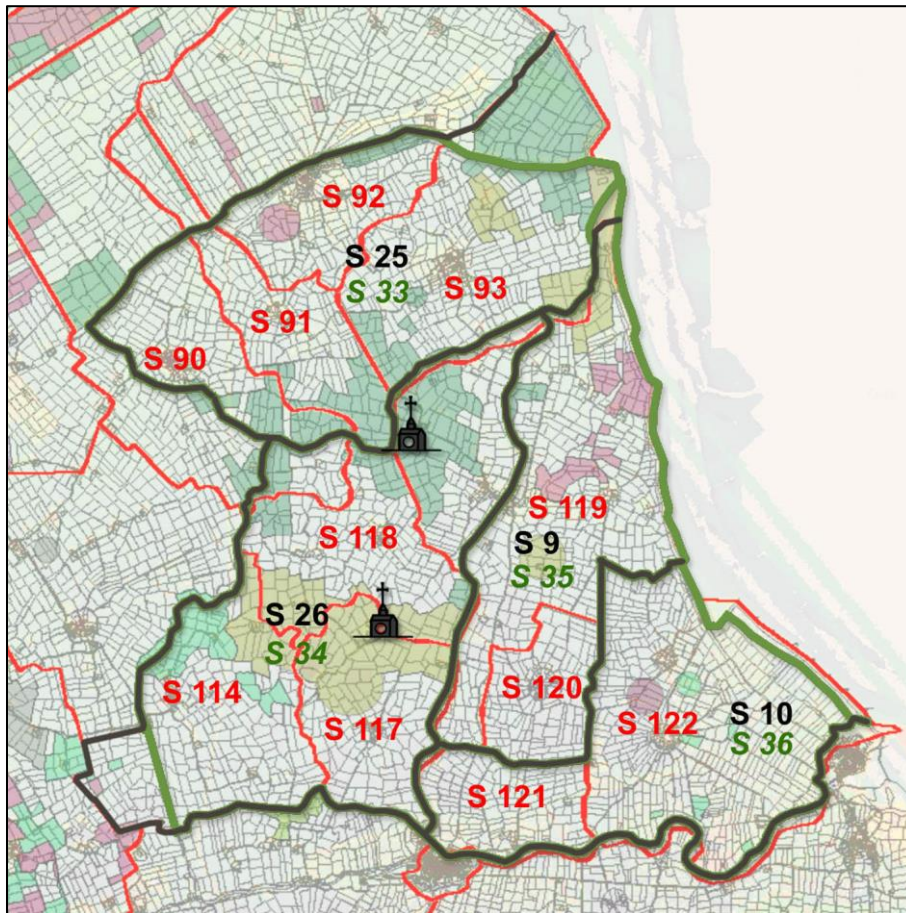
Uitsnede uit de Zijlvesterkart van J. Kooper (1939)

- L-3: dijkrecht van Uitwierde-Oldijk
- L-4: dijkschepperij van Holwierde Marsum
- L-5: dijkrecht van Oosterwijtwerd
- L-6: dijkrecht van Vierburen

Dezelfde rechtstoelen c.q. dijkrechten zien we ook wanneer we de door B.W. Siemens verzamelde gegevens over de jurisdictiegrenzen en dijkrechten op de kaart intekenen.

Juridische en bestuurlijke instellingen, waartoe we ook grenzen mogen rekenen, zijn doorgaans erg taai. Slechts bij uitzondering ondergaan ze veranderingen. Alleen al om die reden is de kans groot dat de in 1755 door prinses Anna bevestigde waterstaatkundige situatie in Noordoost-Fivelgo teruggaat op de in 1303 vastgelegde regeling. Mogelijk zijn aanzetten ervan nog ouder en heeft de schriftelijke vastlegging ervan te maken met de nieuwe situatie die was ontstaan door het leggen van de drie zijlen waarmee de monding van de Delf is afgesloten.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Kerspelen, rechtstoelen en dijkrechten naar Siemens

Over het verloop van enkele door Siemens getekende grenzen is discussie mogelijk.

Met rode lijnen zijn kerspelgrenzen aangegeven, met zwarte lijnen de grenzen van de rechtstoelen van c. 1750, met groene die van de dijkrechten. De groene en zwarte lijnen vallen vrijwel overal samen.

De rode S-nummers corresponderen met de kerspelgrenzenkaart van Siemens, de zwarte S-nummers met diens kaart van jurisdictiegrenzen.⁹

De groene S-nummers zijn die van de Siemens dijkrechtenkaart.¹⁰

De verschillende kleurvlakken zijn ontleend aan de kloostergoederenkaart van Siemens.

Aangegeven is ook de ligging van Oldenklooster of Feldwerd (in het uiterste westen van het kerspel Holwierde, tegen de grens met Losdorp) en Nijenklooster (in het zuiden van het kerspel Krewerd, tegen de grens met Jukwerd).

Rode S-nummers:

S 90: Kerspel Godlinze

S 91: Kerspel Losdorp

S 92: Kerspel Spijk

S 93: Kerspel Bierum

S 114: Kerspel Oosterwijtwerd

S 117: Kerspel Jukwerd

S 118: Kerspel Krewerd

S 119: Kerspel Holwierde

S 120: Kerspel Marsum

S 121: Kerspel Solwerd

S 122: Kerspel Uitwierde

⁹ Siemens (1962).

¹⁰ Siemens (1974) kaart 2.

Zwarte S-nummers:

- S 25: Gericht van Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum)
- S 26: Gericht van het Wijtwerderrecht (Oosterwijtwerd, Jukwerd en Krewerd)
- S 9: Gericht van Holwierde en Marsum
- S 10: Gericht van Uitwierde en Solwerd

Groene S-nummers:

- S 33: Het Dijkrecht van Vierburen
- S 34: Het Dijkrecht van Oosterwijtwerd
- S 35: Het Dijkrecht van Holwierde en Marsum
- S 36: Het Dijkrecht van Uitwierde, Biessum en Solwerd.

In Bierum valt het bij de rechtstoel Vierburen horende buitendijkse land – op het kaartje is te zien dat het vrijwel in zijn geheel eigendom is geweest van het Benedictijnenklooster Feldwerd – niet onder het dijkrecht van Vierburen, maar onder dat van de kadijk van Vierburen. Deze organisatie is tot stand gekomen na het leggen van de Middendijk (c. 1640). Het tot het kerspel en de rechtstoel Oosterwijtwerd horende gebied ten westen van het Oosterwijtwerdermaar valt buiten het dijkrecht van Oosterwijtwerd. Het bedoelde gebied ressorteerde onder het Dorpsterzijvest.

In de middeleeuwen hebben de grenzen bij Watum anders gelopen dan op het kaartje is aangegeven. Siemens laat de kerspelgrens tussen Bierum en Holwierde samenvallen met de jurisdictiegrens tussen Vierburen en Holwierde, maar de kerspelgrens boog niet naar het oosten af, zoals Siemens aangeeft, maar liep noordwaarts door om direct ten oosten van boerderij Hoogwatum bij het Beppegat uit te komen.¹¹ Ook de grens van de dijkrechten is hier waarschijnlijk niet juist. De dijk ten zuiden van het Beppegat (van Hoogwatum tot voorbij Watum) viel niet onder het dijkrecht van Vierburen, maar was, net zoals de hele dijk tot aan Delfzijl toe, aan verschillende onderhoudsplichtigen toegeedeeld.

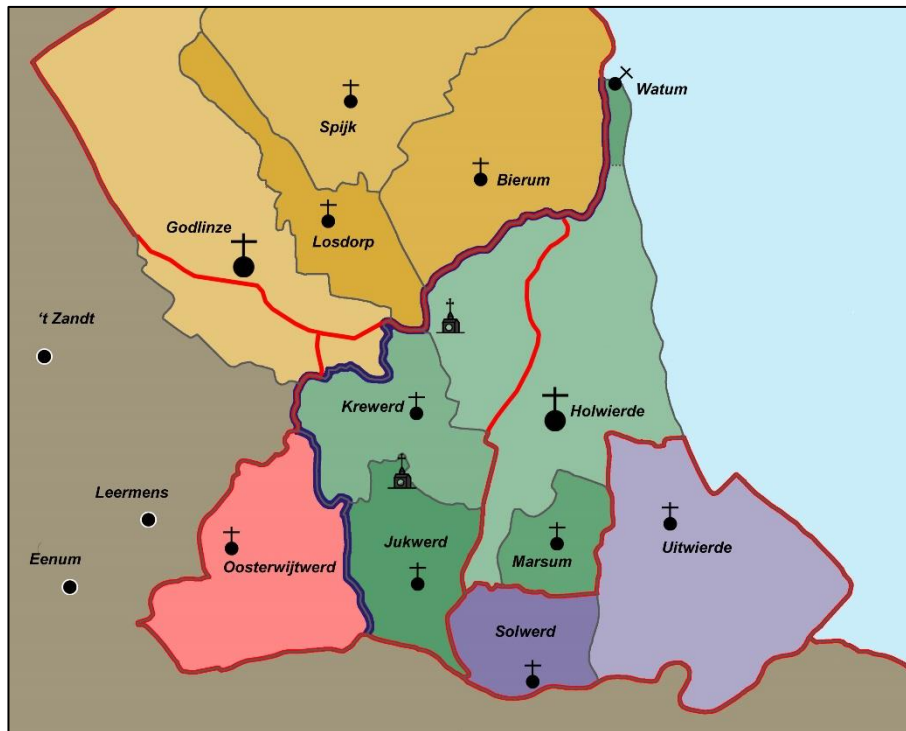
Het feit dat de grenzen van de dijkrechten in Noordoost-Fivelgo vrijwel samenvallen met die van de rechtstoelen in deze streek, maakt duidelijk dat de organisatie van de dijkrechten die van de jurisdicties volgt. De indeling in redschappen moet dus al vóór 1303 tot stand zijn gekomen. Dat gericht- en kerspelgrenzen niet steeds identiek zijn hoeft geen verbazing te wekken. Rechtstoelen omvatten vaak meerdere kerspelen. Maar het is wel vreemd dat sommige parochies onder verschillende jurisdicties vallen. Zo hoort een deel van het kerspel Godlinze bij het Zandtsterrecht, valt een ander onder Vierburen en is er ook nog een minuscuul derde deel dat onder Oosterwijtwerd ressorteert (Sybeldeweer). Ook het gericht van Oosterwijtwerd, we zagen dat al, is een vreemd geval. Dit *redscap* omvat niet alleen het kerspel Oosterwijtwerd zelf, maar ook de van de ‘oerparochie’ Holwierde afgescheiden kerspelen Krewerd en Jukwerd, het tot het kerspel Holwierde behorende gebied van Katmis en de Nes en ook nog het zojuist genoemde, onder het kerspel Godlinze vallende, Sybeldeweer. Daar komt nog bij dat het ten westen van de Kleine Heekt gelegen deel van de rechtstoel (het dorp Oosterwijtwerd en Sybeldeweer) onder het dekenaat Loppersum valt en het oostelijke deel (Jukwerd, Krewerd, Katmis en de Nes) onder het dekenaat Farmsum. Deze vreemde constellatie is waarschijnlijk het gevolg van lokale bezits- en machtsverhoudingen. De invloedssferen van dominante grondbezitters, wier eigendommen in verschillende, al dan niet aangrenzende kerspelen lagen, lijken in de *redscappen* ‘versteend’ te zijn.¹²

¹¹ Zie ook Noomen (1996) 72 noot.

¹² Zie Noomen (1996) 76.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Het is niet mijn bedoeling om de afzonderlijke bepalingen van de akte van 1303 tot in detail te bespreken. De lezers die daarin geïnteresseerd zijn, verwijs ik naar Bijlage 2, waarin ze de Latijnse tekst, een vertaling daarvan en een uitgebreid commentaar zullen vinden. Wel is het zaak om enkele hoofdpunten aan te stippen, en dan vooral die, welke in het artikel van Edze de Boer en bij andere auteurs onvoldoende uit de verf komen.

Nog eens de gecompliceerde situatie in Noordoost-Fivelgo

Grijze lijnen zijn kerspelgrenzen, met rode lijnen zijn de grenzen van rechtstoelen aangegeven. De grens tussen de dekenaten Loppersum en Farmsum is gemarkeerd met een blauwe lijn, die voor een groot deel (maar niet helemaal!) samenvalt met rechtstoel- en kerspelgrenzen.

Het grondgebied van de 'oerparochie' Godlinze heeft gele tinten, 'groot-Holwierde' groene. Ook de kleine, in de 15^e eeuw al verdwenen, parochie Watum is ingetekend. Het grondgebied van dit kerspel moet veel groter zijn geweest. Langs de Eems is een brede strook land in zee verdwenen.

De 'moederkerken' Godlinze en Holwierde zijn aangegeven met een wat groter symbooltje. De twee aangegeven kloosters zijn de benedictijner abdij Feldwerd of Oldenklooster in het kerspel Holwierde en de premonstratenzer abdij Rozenkamp of Nijenklooster in het kerspel Jukwerd tegen de grens met Krewerd.

In de eerste plaats is het goed om te wijzen op de aard en het doel van de rechtshandeling van 1303. Het ging bij deze gelegenheid om de opzet van een organisatie ten behoeve van het onderhoud van de zeedijk tussen de Omedazijl en de Delfzijl. De bestaande, uiterst eenvoudige organisatiestructuur, waarvan gelijkwaardige redschappen of rechtstoelen de kern vormden, was daarvoor niet geschikt. Het belang van de zeedijk oversteeg immers die van de afzonderlijke redschappen. Wanneer de dijk van *redscap A* werd verwaarloosd en doorbrak, hield de overstroming zich niet aan de grenzen van de rechtstoel en zorgde ze ook voor wateroverlast bij de burens. Uit de bewaard gebleven bronnen valt op te maken dat er in de Friese 'landgemeenten' ook zoets als een landsbestuur was, maar wat zijn taken precies waren, hoe het functioneerde en hoever zijn macht reikte weten we niet. Duidelijk is echter wel dat een dergelijk 'landsbestuur' ook niet het meest geëigende niveau was voor de

zorg voor een zeedijk die weliswaar lang was, maar slechts voor een deel van het land Fivelgo van betekenis was.

Opmerkelijk is dat de akte van 1303 geen melding maakt van de autoriteit die het statuut voor de dijk van Omteda Tja tot de Delfzijlen heeft opgesteld en de oorkonde heeft uitgevaardigd. Wat de kopnoot in het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe meedeelt ('De rechters van den dijk tusschen Omptata Tya en Delfzijl stellen bepalingen vast betreffende den dijk'), is dan ook onjuist. Ook al maakt de verantwoordelijke instantie zich niet expliciet bekend, het stuk bevat wel een bepaling waaruit blijkt dat het niet de dijkrechters waren die de regeling hebben opgesteld, maar dat het landsbestuur van Fivelgo dit heeft gedaan. Ik doel op de bepaling waarbij het de redgers van het land en de tien gezworenen – een soort van staande bestuurscommissie van het land Fivelgo – verboden wordt zich met het werk van de dijkrechters te bemoeien of zich te mengen in de invordering van de door hen opgelegde boeten. De enige instantie die een dergelijke bepaling kan hebben uitgevaardigd, is het land Fivelgo zelf. Het effect van deze bepaling is dat de nieuwe organisatie, overeenkomstig de haar toebedachte taak, een middenpositie inneemt: los van de onderliggende rechtstoelen en ook los van het bovenliggende landsbestuur. De nieuw gevormde organisatie was een lichaam *sui juris* met eigen verantwoordelijkheden en functies. Dat daarbij niet de toepassing van rechtsdwang hoorde, blijkt uit een latere formulering van het dijkrecht van Holwierde/Marsum.¹³ Daarin lezen we dat de dijkrechters in voorkomend geval een beroep kunnen doen op de plaatselijke rechter. Dit betekent niet dat de redger 'boven de rechters en de scheppers' stond, zoals De Boer schrijft, maar alleen dat het toepassen van rechtsdwang tot de competentie van de plaatselijke redger hoorde en bleef horen.

De in 1303 opgerichte organisatie is een 'doelcorporatie', zoals bijvoorbeeld ook het ruim een eeuw later opgerichte 'dijkrecht van de Damsterwal' dat was. De Damsterwal was een kering langs de noordzijde van het toen pas aangelegde Damsterdiep tussen de Borg en Dijkshorn. De dijk lag weliswaar op het terrein van het Scharmerzijlvest, maar moest niet alleen door ingelanden van dat zijlvest worden onderhouden, maar ook – en vooral – door de ingelanden van de onder het Winsumerzijlvest ressorterende schepperij Vierendeel, die daarbij het meeste belang hadden. De in dit dijkrecht optredende (nieuwe) dijkrechters moesten nauw samenwerken met de (oude) zijlrechters van het Scharmerzijlvest en het Vierendeel.¹⁴

Een ander punt dat moet worden aangestipt is de functie van de nieuwe organisatie. Uit een van de bepalingen in deze akte volgt dat het statuut niet alleen de zeedijk tussen Omteda Tja en de Delfzijlen betrof, maar ook betrekking had op het onderhoud van de hele natte en droge infrastructuur in de vier rechtstoelen.¹⁵ Dit wordt bevestigd door bronnen uit latere tijd: de dijkrechters houden niet alleen toezicht op de zeedijken, maar op alle wegen en stegen, sloten en maren, tillen en vonders.¹⁶ Dit in weerwil van het woord 'dijkrechter' dat een beperktere verantwoordelijkheid suggereert, en ook in afwijking van Siemens' bewering

¹³ UB Groningen, PEJP 67, geciteerd door de Boer (2009) 16 en 22, noot. 27.

¹⁴ Zie *Landschap lezen* 4, hoofdstuk 4.4. 'Damstervaart, Damsterdiep, Damsterwal.

¹⁵ Zie Bijlage 2 onder [9].

¹⁶ GrA 136-2418: lijsten van schouwbare objecten, onder meer in het dijkrecht van Vierburen, de dijkschepperij van Holwierde en Marsum, het dijkgraafschap van Uitwierde en het dijkrecht van Oosterwiltwerd.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

dat het dijkrecht zich alleen met de dijk bemoeit.¹⁷

Er is op dit punt volledige parallellie met de situatie in de zijlvestenijen. Net zoals de zeedijk in de dijkrechten het belangrijkste gemeenschappelijke object was waarnaar de organisatie en haar functionarissen zich noemden ('dijkrecht' en 'dijkrechters'), zo was in de zijlvestenijen de zijl het belangrijkste gemeenschappelijke object waarnaar de organisatie en haar functionarissen zich noemden ('zijlvestenij' en 'zijlvesten'). Dijk- en zijlrechters moesten echter niet alleen zorgen dat alle ingelanden het hunne bijdroegen aan het onderhoud van de dijk of zijl, maar hielden toezicht op de hele natte en droge infrastructuur in hun districten, een taak die vóór het leggen van de zijl ongetwijfeld tot de competentie van de gewone rechter zal hebben behoord.

Samenvattend kunnen we zeggen:

- de regeling van 1303 betreft niet alleen de dijk van Holwierde-Marsum en Oosterwjitwerd, maar de zeedijk van Omteda Tja tot Delfzijl, waarbij ook Vierburen en Uitwierde c.a. betrokken zijn;
- behalve de zorg voor de zeedijk is bij dit statuut ook het toezicht op de natte en droge infrastructuur in de vier deelnemende rechtstoelen geregeld.

¹⁷ Siemens (1974) 12.

Paleogeografische kaart van de oostelijke Eemsoever, c. 800 na Chr.

Bron: Deltares.

De cirkel geeft de plaats aan van Watum en het Beppegat.

Toegevoegd is een geul die ten westen van Watum heeft gelopen en bij Gaarbindeweer in verbinding stond met het Bierumermaar.

Tussen de huidige kustlijn (aangegeven met een groene lijn) en de hoofdstroom van de Eems lagen rond 800 na Chr. een kwelderwal en een brede kwelder, die alleen bij zeer hoog water onderliepen. De kustlijn is hier zo'n 700 meter naar het westen opgeschoven.¹⁸ Tot in de vijftiende eeuw werd het buitendijkse land nog gebruikt. In de 18^e eeuw wordt nog melding gemaakt van buitendijks land bij Klein Wierum.¹⁹

Watum

Op het aan Siemens ontleende kaartje van rechtstoelen, dijkrechten en kerspelen ontbreekt het kerspel Watum dat we, als het in 1303 bestaan heeft, in het uiterste noorden van het huidige kerspel Holwierde moeten zoeken, op een landtong tussen een oude geul en de Eems. Het bestaan van dit kerspel wordt door sommige onderzoekers ontkend, in weerwil van het feit dat Watum als een onder het dekenaat Farmsum ressorterend kerspel wordt genoemd in een door Von Ledebur uitgegeven *registrum curarum* uit de 15^e eeuw en ook in het Wierumer Zijlboek van c. 1470 nog als kerspel voorkomt.²⁰

Ik kan mij voorstellen dat er een fout zou kunnen staan in een Münsters register waarvan ik de betrouwbaarheid niet kan controleren, maar het lijkt me ondenkbaar dat een met de plaatselijke toestanden vertrouwde persoon als de auteur van het Wierumer Zijlboek Watum in een lijstje van kerspelen zou hebben opgenomen wanneer dit geen parochie was of tot voor kort was geweest. Op het bestaan (hebben) van een parochie te Watum wijst ook een in 1451

¹⁸ Kooi (1996) 13.

¹⁹ Noomen (1996) 72.

²⁰ Von Ledebur (1836) 24 en GrA 835-13b, p. 827. Het zal het in dit werk gepubliceerde lijstje van het Munsterse Aartsdiakonaat Frisia zijn geweest waarnaar in 1568 werd verwezen. Zie Formsma (1960) 61.

gegeven Oosterwarfssententie waarin melding gemaakt wordt van een bij de kerk van Watum horende dijk (*der Watmer hillighen dick*).²¹

De kustlijn tussen Watum en Delfzijl is in de loop van de tijd naar het westen opgeschoven. In het Wierumer Zijlboek wordt melding gemaakt van buitendijks land bij Nansum, Klein Wierum en het Uiteinde. Het feit dat er in de 15^e eeuw langs de Eemsdijk nog restanten van buitendijks land hebben gelegen, ondersteunt het vermoeden dat er wel degelijk een kerspel Watum is geweest dat, net zoals Jukwerd, Krewerd en Marsum, is afgesplitst van de ‘oerparochie’ Holwierde. De buitendijkse kwelders en zelfs een deel van de kwelderwal waarop de nederzetting lag zal zijn verdwenen als gevolg van de stijging van de zeespiegel en doordat de hoofdstroom van de Eems zich in westelijke richting heeft verlegd. Hierdoor is de oude dijk – eigenlijk beter te omschrijven als een op de hoge kwelder aangelegde kadijk – een schoordijk geworden die op enig moment (c. 1220?) naar binnen moest worden verlegd.

We mogen aannemen dat vooral bij Watum veel land verloren is gegaan. Uiteindelijk zal het kerspel Watum in de tweede helft van de 15^e eeuw als zelfstandige parochie zijn opgeheven en is de kerk tot een kapel gedegradeerd. Dit past bij de dateringen die we met betrekking tot Watum bij Marijke Miedema vinden. Volgens deze archeologe dateert de wierde van Watum uit de Romeinse tijd. Bewoningssporen zijn er uit de periode 900-1500, maar de duidelijkste dateren uit de periode 1200-1450.²² Dat is het tijdvak waarin Watum een zelfstandige parochie kan zijn geweest.

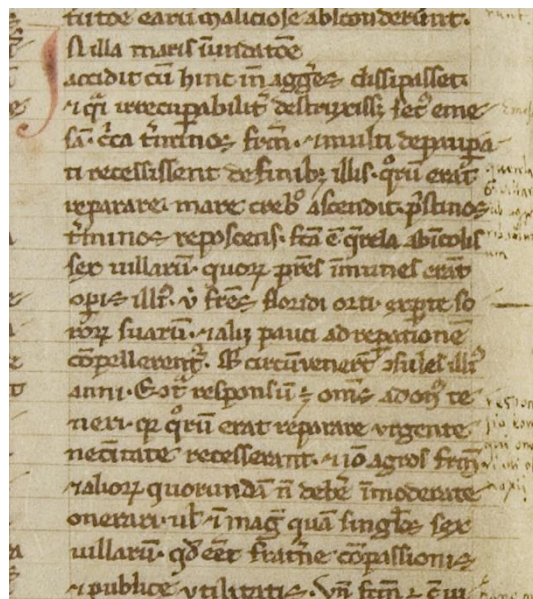
²¹ Feith (1863) 54.

²² Miedema (1992) 134, 168, 179.

2 De Marcellusvloed van 1219 en zijn nasleep

We zagen dat de organisatie tot onderhoud van de zeedijk vanaf de Omteda Tja tot de drie Delfzijlen gedragen werd door de ingezetenen van vier *consulatus* of redschappen: Vierburen, Holwierde-Marsum, Uitwierde-Olddijk en Oosterwijdwerd. De eerste drie rechtstoelen liggen aan de zee, de vierde niet. De vraag die we ons moeten stellen is: hoe komt het dat de ingezetenen van een niet aan zee gelegen rechtstoel toch verplicht waren bij te dragen aan het onderhoud van de zeedijk? Het antwoord van Edze de Boer heb ik in het begin van dit deel al aangestipt. Het komt volgens hem doordat ze in het verleden bij de 'oerparochie' Holwierde hebben gehoord en zich op grond daarvan mede verantwoordelijk voelden voor de Holwierder zeedijk. Hij verbindt deze gedachte met het relaas van abt Emo over de Marcellusvloed die in het jaar 1219 de zeedijk vernielde.

Er valt niets met zekerheid te zeggen over de omvang van die ramp en het aantal slachtoffers dat hij maakte. Emo deelt mee dat de overstroming vooral de 'Friese Zeelanden' trof en dat er duizenden doden zijn gevallen. Caesarius van Heisterbach beweert in zijn *Dialogus miraculorum* zelfs dat er meer dan 100.000 slachtoffers waren en dat de vloed wel tot Keulen had kunnen komen, als niet op voorspraak van de heilige Moeder Gods het geweld van de golven was bedwongen.²³

Links: Caesarius van Heisterbach als novicenmeester

Illustratie in het Handschrift van de *Dialogus miraculorum* (c. 1350) (Universitätsbibliothek Dortmund)

Rechts: Het begin van de passage over de nasleep van de Marcellusvloed in de kroniek van Wittewierum
(Hs. UB Groningen nr. 116 kolom 52)

²³ Strange (1851) 3.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Net zoals De Boers interpretatie van de akte van 1303 gehinderd werd door een onbegrepen stukje van de Latijnse tekst, zo is het ook met zijn weergave van Emo's verhaal over de Marcellusvloed en de nasleep ervan. Dat relaas is op vele punten moeilijk te volgen, zodat het geen verbazing hoeft te wekken dat velen bij de interpretatie ervan op een dwaalspoor zijn geraakt. Overigens zijn de aan te brengen correcties niet van dien aard, dat de strekking van het verhaal verandert. Ten behoeve van de fijnproevers geef ik in Bijlage 1 de Latijnse tekst en een nieuwe vertaling met commentaar; hier bepaal ik me tot een vrije weergave van de gebeurtenissen.

Op 15-16 januari 1219 werd Fivelgo getroffen door een zware overstroming. Aangezien de feestdag van de heilige Marcellus op 16 januari valt, is deze ramp de geschiedenis ingegaan als de Marcellusvloed. Op verschillende plaatsen langs de Eems braken de dijken, onder meer bij de landerijen die bij de Wittewierumer voorwerken Klein Wierum en Gaarbindeweer hoorden. De dijken waren zelfs grotendeels weggespoeld en leken onherstelbaar verwoest. Ingepolderde stukken land werden weer zee en vele inwoners waren geruïneerd en trokken weg. Mede daardoor kon het herstel van de dijken niet voortvarend en snel genoeg worden aangepakt, dit tot groot ongenoegen van de inwoners van een aantal dorpen die verder landinwaarts lagen en om die reden niet verplicht waren aan de dijken te werken. Ze ondervonden echter wel hinder van de overstromingen en klaagden dat de broeders van Wittewierum, mede vanwege de dijkplicht van hun zusterklooster Rozenkamp te Jukwerd, te weinig deden om de dijken op orde te krijgen. Ze vonden dat de kloosterlingen en enkele anderen gedwongen moesten worden om het herstelwerk sneller uit te voeren. De redgers van het land Fivelgo werden niet in het geschil gekend.

Van hun kant wezen de broeders van Wittewierum erop dat vele dijkplichtigen zich genoodzaakt hadden gezien hun bezittingen te verlaten, zodat het herstelwerk in zijn volle omvang neerkwam op de achterblijvers, onder wie zijzelf. Ze stelden zich op het standpunt dat alle belanghebbenden, ook de ingezetenen van de meer in het binnenland gelegen dorpen, gehouden waren op gelijke voet aan het dijkherstel mee te werken en dat het niet aanging dat zijzelf en enkele anderen bovenmate belast zouden worden en meer zouden moeten doen dan de klagers zelf deden. De tegenpartij volhardde in haar eis en bedreigde de broeders.

De aanzienlijken van een zevental aan zee gelegen dorpen begrepen dat deze situatie onhoudbaar was en deden wat de redgers eigenlijk hadden moeten doen. Ze stelden een commissie van gezworenen in die het geschil tot een rechtvaardig einde moest brengen. De gezworenen kwamen tot de uitspraak dat eenieder die door de dijk werd beschermd op gelijke wijze moest bijdragen aan het onderhoud daarvan. Degenen die over de kloosterlingen geklaagd hadden, verzetten zich aanvankelijk tegen deze uitspraak, maar werden gedwongen zich te voegen. De Wittewierumers hebben dus het pleit gewonnen.

In latere tijd werd de zeedijk tussen Watum en Delfzijl onderhouden door de Dijkrechten van Holwierde-Marsum en Uitwierde c.a. en Oosterwijtwerd. De twee eerstgenoemde liggen aan zee, de derde niet. Ik ben het met Edze de Boer eens dat deze situatie moet teruggaan op de nasleep van de Marcellusvloed, maar onderschrijf niet zijn conclusie dat de ingezetenen van de rechtstoel Oosterwijtwerd zich voor de zeedijk verantwoordelijk voelden vanwege het

feit dat ze ooit bij de 'oerparochie Holwierde' hadden gehoord.²⁴

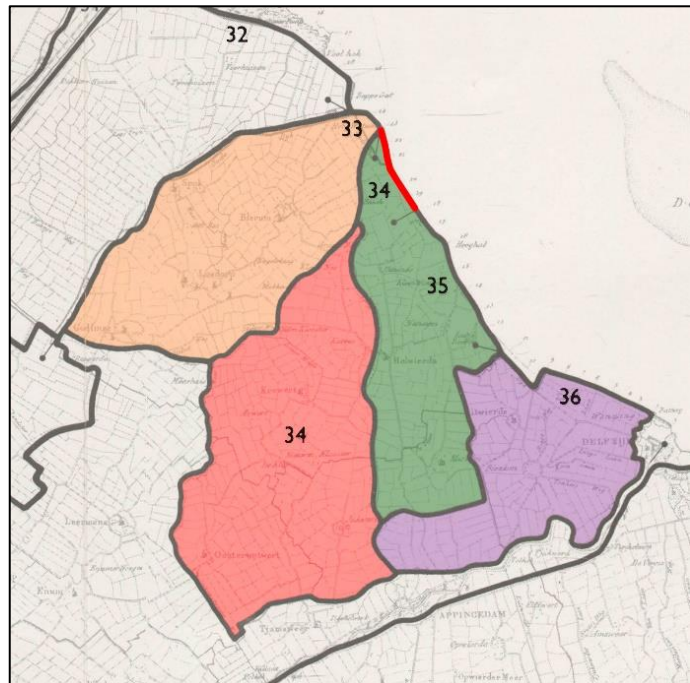
In de eerste plaats geldt het bij de 'oerparochie Holwierde' horen alleen voor het oostelijke stuk van het latere dijkrecht van Oosterwijtwerd. Maar belangrijker is nog dat uit Emo's tekst niets anders valt op te maken dan dat de inwoners van de niet aan zee gelegen nederzettingen door de gezworenen *gedwongen* moesten worden om mee te werken aan het onderhoud van de zeedijk.²⁵ Als hier al sprake is van solidariteit, dan is het een van bovenaf opgelegde solidariteit. Reeds Acker Stratingh heeft erop gewezen dat in dit geval 'nood boven wet wordt gesteld' en dat we te maken hebben met 'gedwongen hulpbetoon aan noodlijdenden'. Deze rake observatie dient alleen te worden aangevuld met de opmerking dat de door de gezworenen getroffen regeling weliswaar afweek van het geldende gebruik ('de wet'), maar van de nood misschien geen deugd, maar wel 'nieuw recht' heeft gemaakt waaraan alle betrokkenen zich daarna eeuwenlang hebben gehouden.

De Eemsoever tussen Watum en Delfzijl

Bewerkte uitsnede uit kaart 2, behorende bij B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (1974)

Volgens Siemens is 33 het dijkpand van Vierburen, 34 dat van Oosterwijtwerd, 35 dat van Holwierde c.a. en 36 dat van Uitwierde c.a.

Het door Siemens abusievelijk als 'Oosterwijtwerder zeedijk' aangemerkte deel is met een rood lijntje gemarkeerd.

²⁴ De Boer (2009) 21.

²⁵ Stratingh (1866) 201.

3 De zeedijk tussen Watum en Delfzijl

Volgens de uitspraak van de gezworenen moesten de ingelanden van het latere dijkrecht van Oosterwijtwerd dus een stuk van de zeedijk onderhouden. Maar welk stuk kan dat zijn geweest? Als het 'Oosterwijtwerder pand' aan het noordeinde van de zeedijk lag, profiteerde eigenlijk alleen het kerspel Watum – als dat in 1219-1220 al bestond – daarvan; als het wat verder naar het zuiden lag, waren de Holwierders daarmee geholpen en als het in het zuiden lag werden alleen de lasten van de Uitwierders erdoor verlicht. Volgens Siemens 'betrof' het dijkrecht van Oosterwijtwerd het deel van de zeedijk dat ten zuiden lag van dat van Vierburen, bij Watum begon en ten zuidoosten van Gaarbindeweer eindigde. Dit dijkvak zou dus gelegen hebben in het uiterste noorden van de dijkschepperij Holwierde, even ten zuiden van de plek waar, op het noordelijk uiteinde van een landtong tussen een oude waterloop en de Eems, het kerspel Watum kan hebben gelegen.

Ik heb niet kunnen achterhalen op grond waarvan Siemens dit stuk van de zeedijk als het 'Oosterwijtwerder pand' heeft aangewezen, maar duidelijk is wel, dat de door hem getekende situatie niet overeenkomt met het beeld dat uit een tweetal schriftelijke bronnen tevoorschijn komt. Ik doel op een overeenkomst die de dijkrechters van Oosterwijtwerd in 1588 sloten met de dijkscheppers van Holwierde en een dijkrechter van Marsum over het onderhoud van de zeedijk, en een lijstje uit het 'Register van dijkrollen van de Tjariet tot de Oterdumer scheidpaal', dat uit 1751 dateert, maar teruggaat op gegevens uit 1719.²⁶

Uiteraard is voorzichtigheid geboden wanneer we informatie uit deze jongere bronnen willen gebruiken voor de reconstructie van de middeleeuwse situatie. Dat geldt in het bijzonder voor een gebied dat aan allerlei veranderingen onderhevig geweest is. We mogen er echter van uitgaan dat zeker voor de oudste delen van de zeedijk geldt dat de eenmaal vastgestelde verdeling van de onderhoudslasten niet wezenlijk is veranderd.

De dijkrol van het dijkrecht van Holwierde vermeldt bij Watum (in het noorden dus) een stukje dijk van 49½ roede (202,5 meter) lengte, dat in 8 panden verdeeld was. Vier van deze panden zijn precies even lang, 8 roeden, en elk daarvan is toebedeeld aan één van de vier partners, die samen voor het onderhoud van de hele zeedijk tussen Watum en Delfzijl verantwoordelijk waren: de provincie Stad Groningen en Ommelanden vanwege voormalig kloosterland dat ze na de Reductie in bezit had genomen, en de dijkrechten van Holwierde c.a., Uitwierde c.a. en Oosterwijtwerd. De resterende stukken met een gezamenlijke lengte van 17½ roede kwamen ten laste van (opnieuw) de provincie en de drie onder Bierum gelegen edele heerden.²⁷

²⁶ GrA 717-26 (afschrift uit 1640 van een akte van 9 juli 1588) en GrA 136-2433.

²⁷ De drie edele heerden van Bierum zijn Heruma, Luinga en Eelsuma. Zie [Bruins,] *Het claveboeck van Tiassens*, 123.

**Uitsnede uit de dijkrol
van Holwierde (1751)**

(GrA 136-2433)

De notitie bij het cijfer 5
betreft een 8 roeden lang
stukje dijk tussen
Hoogwatum en Watum
dat door de gezamenlijke
ingelanden van
Oosterwijtwerd moet
worden onderhouden.

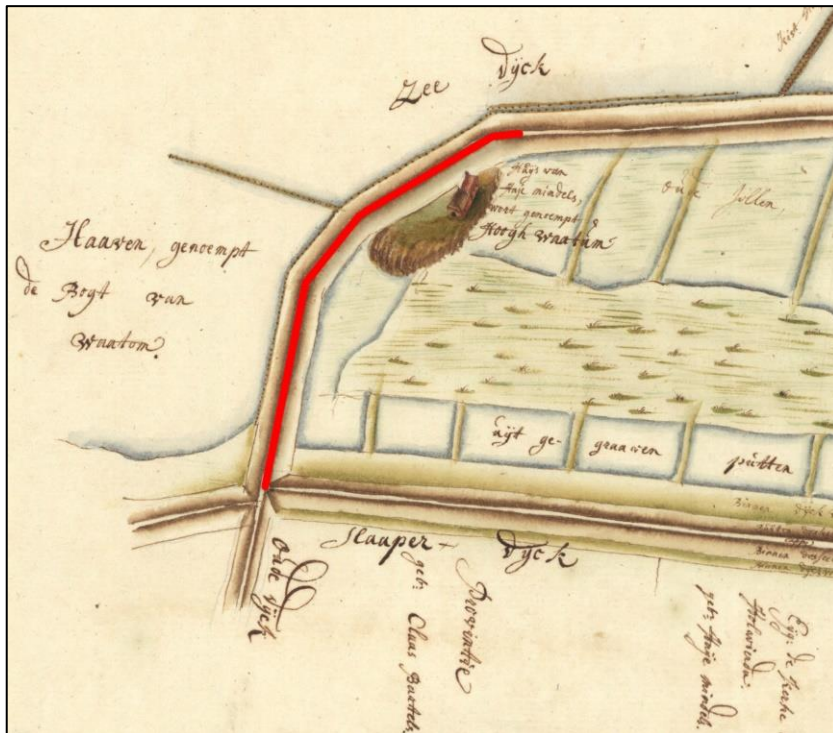
Province	Land Area (roeden)
1. provincie voor het graue land tot de Klaapendijk	6. 6.
2. De provincie voor Vogra land tot o. v. Gas Bertels	2. 7.
3. De provincie voor Vogra land van de kerke v. Holwierde	5. 8.
4. De provincie Eggen	6. —
5. Gerechte van offerwit wert heeft alles in Oostwijd op	3100 graaf land 8. —

In dezelfde bron wordt een stuk dijk bij Hoogwatum vermeld, dat is opgedeeld in 14 kleine pandjes en onder de schouw van het dijkrecht van Vierburen viel. Dit dijkvak is in totaal 38 roeden, 5 voeten en 6 duimen lang (ruim 157 meter) en moest worden onderhouden door personen van wie er enkelen als provinciemeiers kunnen worden geïdentificeerd. Het lijstje waarin deze stukjes dijk worden opgesomd staat los van de andere dijkpanden die door de landgebruikers onder Spijk en Bierum moesten worden onderhouden. De reden daarvan is niet duidelijk, maar het komt me voor dat we hier wellicht te maken hebben met een dijkvak dat vanaf Hoogwatum oostwaarts liep en aansloot op het zojuist genoemde 202 meter lange stuk dijk dat onder het dijkrecht van Holwierde viel.

Samen zijn deze twee in kleine stukjes opgedeelde dijkvakken 360 meter lang. Daarmee zou dit stuk dijk, gerekend vanaf boerderij Hoogwatum, tot voorbij het bultje van Watum reiken, de plaats waar in 1969 de resten van een kapel met begraafplaats zijn aangetroffen.²⁸ Dat past goed bij de reconstructie van de zeedijk tussen Watum en Delfzijl waarop ik aanstonds nader inga. Het is hetzelfde stuk dijk dat op kaart 2 van Siemens' *Dijkrechten en Zijlvesten* is aangegeven als de zeevering die door het dijkrecht van Vierburen moest worden onderhouden (nr. 33 op het kaartje op p. 13).

²⁸ De kapel te Hoogwatum is opgegraven door Jaap Boersma. Zie Boersma (1975).

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Bij Hoogwatum en Watum

Naar een kaart van H.W. Folckers uit 1727 (GrA 817-1047.72).

Het noorden is links. Het rode lijntje markeert (bij benadering) een ruim 360 meter lang dijkvak ten oosten van de huidige boerderij Hoogwatum. Deze staat niet op het kaartje. Op het restant van de wierde van Watum is het huis getekend van Haije Mindels, wiens boerderij hier als *Hoogh Watum* is aangeduid en die voorkomt als een van de landgebruikers die een onder de schouw van Spijk en Bierum vallend stukje dijk moesten onderhouden.

De woorden *Haaven, genoempt de bogt van Waatom* staan op de plek van de inham die 'Beppegat' heet.

Hoewel de situatie onoverzichtelijk is en enkele aanwijzingen moeilijk met elkaar te rijmen zijn,²⁹ lijkt het erop dat in een ver verleden alle betrokkenen de handen ineen geslagen hebben om een dijk te onderhouden die gelegen was op een plek waar geen aangelanden waren die dit werk voor hun rekening konden nemen.

Ook elders in de Ommelanden heb ik zulke gemeenschappelijke dijken gezien. Steeds ging het daarbij om dijken waarmee oude beddingen zijn afgesloten.³⁰ Ook bij Watum lijkt dit het geval te zijn: hier mondde een oude waterloop in zee uit. Op de paleogeografische kaart van Watum en omgeving heb ik deze ingetekend. Het westelijke deel van de afsluitdijk viel blijkbaar onder het dijkrecht van Vierburen, het oostelijke (samen met een stukje dat het bedreigde en later nagenoeg ontvolkte Watum beschermde) ressorteerde onder het dijkrecht van Holwierde.

²⁹ Zo wordt Haije Mindels, de bewoner van het huis te Watum (op een kaart van H.W. Folckers uit 1727 aangegeven als Hoogh Watum), genoemd in het lijstje van dijkpanden die onder de Spijkster en Bierumer schouw vielen. Dat past wel bij Siemens' opvatting dat Watum zowel kerkelijk als naar dijkrecht onder Bierum viel, maar niet bij oudere informatie volgens welke Watum onder het dekenaat Farmsum ressorteerde. Het is ook moeilijk te rijmen met een uit 1588 daterende omschrijving van enkele onder het dijkrecht van Holwierde ressorterende panden.

³⁰ In een dergelijk geval is sprake van een 'gemene (=gemeenschappelijke) dijk'. Een ander voorbeeld van zo'n gemeenschappelijke dijk zien we op de plaats waar de Omteda Tja de Korendijk kruiste, de dijk waarmee de Oude Riet tussen de Langewolderzeedijk en Balmahuzen is afgesloten (de *Nijeslachte* van 1453) en de 'Zijlvesterdijk' ten westen van de huidige Aduarderzijl. Zie daarvoor *Groningen en het Drentse water* 11, 'Tussen Aduard en Grijpskerk 2' en *Aduarderdiep en Aduarderzijl(en)*, beide te vinden op de website www.vanlauwerstoteems.nl. resp. onder 'Groningen en het Drentse water' en 'Mengelwerk'.

3 De zeedijk tussen Watum en Delfzijl

De verdeling van de dijk bij Watum doet dus een gemeenschappelijke aanpak vermoeden. De partners waren in de meest letterlijke zin lotgenoten, want een dijk is zo goed als het slechtste stuk. Je kunt nog zo je best doen om je eigen pand in goede staat te houden, het zal vergeefs zijn wanneer je buurman er met de pet naar gooit.

Het 18^e-eeuwse register in het archief van de Hoge Justitiekamer³¹ laat zien dat wat voor het stukje dijk bij Watum geldt, ook gezegd kan worden voor de rest van de zeedijk tot aan Delfzijl. Ten zuiden van Watum vermeldt de dijkrol 24 afzonderlijke panden die samen 1710 roeden en 11 voeten lang zijn. Omgerekend komen we op een lengte van bijna 7000 meter. Dat is aanzienlijk korter dan de 7500 meter die ik op *Google Earth* meet. Een goede verklaring voor dit verschil heb ik niet. Ik moet aannemen dat de door mij gebruikte gegevens niet helemaal compleet zijn.³² Hierdoor laat de ligging van de verschillende panden zich alleen bij benadering en onder voorbehoud in kaart brengen.

Zoals gezegd bestaat de zeedijk tussen Watum en Delfzijl volgens het register uit 24 panden. Deze zijn, afgezien van een klein stukje van drie roeden dat ten laste komt van een particulier, in onderhoud bij – in volgorde van hun belang – de dijkschepperij Holwierde en Marsum (681 roeden), de Provincie Stad Groningen en Ommelanden (637 roeden), het dijkrecht van Uitwierde (209 roeden en 11 voeten) en het dijkrecht van Oosterwijtwerd (180 roeden). De provincie is in dit gezelschap van dijkrechten een vreemde eend in de bijt. Dat ze bij het dijkonderhoud betrokken is, komt doordat ze na de Reductie eigenares was geworden van vrijwel alle voormalige kloostergoederen. Daarbij hoorde ook een grote hoeveelheid ‘dijkvestig’ land. Bij Watum had ze stukken daarvan – naast landerijen van particulieren en wat kerkeland – laten vergraven voor de aanleg van een Slaperdijk. De min of meer verspreide ligging van de voormalige kloostergoederen (zoals te zien op het kaartje van Siemens³³) maakt duidelijk hoe het komt dat de ten laste van de provincie komende dijkvakken geen aaneengesloten blok vormen.

Verder is het aandeel van het dijkrecht Uitwierde opvallend klein. Op de kaart is te zien dat de zeedijk langs dit dijkrecht zo’n 40% van het traject Watum-Delfzijl uitmaakt, maar de 209 roeden en 11 voeten die dit dijkrecht volgens het register moest onderhouden, zijn nog geen 12,5% van het geheel. Dit laat zich wellicht verklaren doordat het grootste deel van de Eemsdijk van dit dijkrecht zijn functie heeft verloren door de aanleg van de provinciale zeedijk tussen Uitwierde en Delfzijl, die in het door mij gebruikte register *Zuidwenningsdijk* wordt genoemd. Deze Zuidwenningsdijk en de Slaperdijk bij Watum zijn de meest opvallende en omvangrijke wijzigingen ten opzichte van de oude situatie.

Uit het register in het archief van de Hoge Justitiekamer blijkt dat niet alleen de panden van de provincie verspreid liggen, maar dat dit ook het geval is met de drie stukken dijk die door het dijkrecht van Oosterwijtwerd moesten worden onderhouden. Bovendien zijn deze panden exact even lang: 60 roeden. Die gelijke lengten en de verspreide ligging zijn uiteraard

³¹ GrA 136-2433.

³² Dat er iets mis is met de opgaven in het register GrA 136-2433 blijkt wel uit het feit dat de optelling van de lengten van de afzonderlijke panden van de zeedijk (1710 roeden en 11 voeten) niet overeenkomt met de in een ander staatje in hetzelfde register opgegeven lengte van 1775 roeden. Wanneer we de opgegeven lengten van de Uitwierder panden en die van de provinciale *Zuidwenningsdijk* bij elkaar optellen, komen we op een kleine 570 roeden of 2330 meter, wat zo’n 700 meter korter is dan de hemelsbreed gemeten afstand tussen de noordgrens van het dijkrecht van Uitwierde in het noorden en de Delf-zijl in het zuiden.

³³ Zie p. 4.

geen toeval. De gedachte daarachter is eenvoudig te zien: het land van de Oosterwijtwerders – volgens het register ging het om 3100 grazen of bijna 1250 ha – lag weliswaar niet direct aan zee en was om die reden niet ‘dijkvestig’, maar na de Marcellusvloed had een commissie van gezworenen bepaald dat de Oosterwijtwerders gelijk met de wél dijkvestige landen mee moesten werken aan de dijk. De totale lengte van het stuk zeewering dat door Oosterwijtwerd moest worden onderhouden zal, zoals te doen gebruikelijk was, zijn vastgesteld op grond van de grastallen binnen die en de beide andere rechtstoelen. Vervolgens zijn aan de Oosterwijtwerders drie gelijke panden toegewezen. Daarmee ontstond een situatie waarin de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de drie dijkrechten op een concrete manier gestalte kreeg.

Het register in het archief van de Hoge Justitiekamer geeft slechts vage aanwijzingen voor de locatie van de Oosterwijtwerder panden. Wat dat aangaat biedt de op pagina 14 genoemde akte van 9 juli 1588 meer aanknopingspunten. Daarin verklaarden de dijkrechters van Oosterwijtwerd dat de ingezetenen van de rechtstoel Oosterwijtwerd in het verre verleden de zorg op zich hebben moeten nemen voor 188 roeden dijk, die op vier plaatsen waren gelegen. Let wel: de door de Oosterwijtwerders gebruikte formulering maakt duidelijk dat hun voorvaders niet vrijwillig de zorg voor een deel van de zeedijk op zich hebben genomen, maar dat ze daartoe zijn gedwongen. Wanneer dat was gebeurd wisten de dijkrechters van Oosterwijtwerd niet, ze wisten alleen dat het lang geleden was.³⁴

Het eerste stukje van 8 roeden hebben we al gezien: dat is een deel van de ruim 200 meter lange ‘afsluitdijk’ ten oosten van Hoogwatum. In de akte van 1588 wordt dit pand aangeduid als gelegen ‘achter de kapel, ten noordwesten van de grote kei (*vlinte*),³⁵ tussen een 8 roeden lang dijkpandje van Oldenklooster (later eigendom van de provincie) aan de westzijde en een even lang stuk van het kerspel Holwierde aan de zuidoostkant’.

Het eerste, meest zuidelijke pand van 60 roeden dat door Oosterwijtwerd moest worden onderhouden lag volgens de akte van 1588 ‘op de Hoge Halle’, tussen twee panden van het kerspel Marsum die elk 9 roeden lang waren. Zowel het Oosterwijtwerder pand als die van Marsum moeten oorspronkelijk behoord hebben bij de landerijen van het voorwerk ‘Klein Wierum’, dat eigendom was van het klooster te Wittewierum. Waar de ‘Hoge Halle’ ligt, zien we op een in 1725 getekende kaart die deel uitmaakt van de Atlas der Provinciëlanden. Daarop is ten noordnoordoosten van ‘Klein Wierum’ op een knik in de dijk vaag een schansje ingetekend, waarbij geschreven staat: *Oudt schansje de Hooge Halle genaampt*.³⁶

³⁴ ‘So hebben wij van Wijtwerder regtschup moeten annemen van oldes hondert ende acht ende tagtentich roeden dicks, de roede van viertien holt voedt waervan onse dicken op vier plaatsen gelegen sijnen’ (GrA 717-26).

³⁵ De vermelding van een *vlinte* (zwerfkei) op deze plek is opmerkelijk. Boersma maakt in zijn verslag van de opgraving van de kapel bij Hoogwatum geen melding van de vondst van een of meer keien. De steen diende blijkbaar als grensmarkering.

³⁶ GrA 817-1047.67. Zie ook: Meindert Schroor (1996) 38-39 en kaart 70. De schans op Hooghal staat ook op de bekende kaart van het post- en paalwerk langs de Eems, die in 1738 door H. Teijsinga is gemaakt (GrA 817-1112). De naam ‘Hooghal’ ontbreekt echter. De schans is op deze kaart aangeduid als ‘Schans van Watum’. In de 16e eeuw bevond zich hier een basis van het koningsgezinde leger. ‘Hooghal’ staat ook nog op de in 1835 door J.H. Jappé gemaakte kaart van de provincie Groningen (GrA 817-841.2). De naam ‘Hooghal’ is wellicht in verband te brengen met het oudengelse woord *halh*, dat ‘afgelegen plek’, ‘hoekje land’ betekent. Bij de verklaring van het toponiem ‘Hal’ (tussen Vught en Boxel) twijfelen de etymologen tussen het middelnederlands *halle* ‘overdekte ruimte, hal’ of *hal* < **halha* ‘bocht of uitloper van het

'Oudt schansje de Hooge Halle genaamt'

Uitsnede uit de kaart die H.W. Folckers in 1725 maakte van het provincieland bij Klein Wierum (GrA 817-1047.46).

Klein Wierum, een voormalige uithof van Wittewierum, ligt linksonder; het vlekje rechtsboven – bij een knik in de Eemsdijk – duidt de plaats aan van het schansje op de Hooghal.

De met een lichtgroene kleur afgezette binnendijkse stroken zijn *uijtgegraaven putten*: voor de exploitatie nutteloos geworden landerijen waar zoden waren (en werden) gestoken voor de zeedijk.

Het tweede of middelste pand van 60 roeden lag langs het land van Gaarbindeweer (*benefen Garbendeweester landt*), dat in oorsprong eigendom was Wittewierum. Volgens Paul Noomen hadden de kloosters Wittewierum en Rozenkamp (Nijklooster bij Jukwerd) aanvankelijk in juridische zin één gemeenschap gevormd.³⁷ We zagen al dat de voorwerken Klein Wierum en Gaarbindeweer uit het begin van de 13e eeuw dateren. Toen Rozenkamp in de 15e eeuw vermogensrechtelijk zelfstandig werd, is een goederenscheiding gemaakt, waarbij Wittewierum het eerste en Rozenkamp het tweede kreeg. Dat is de reden waarom Gaarbindeweer en het bijbehorende gebied op de kloostergoederenkaart van Siemens de kleur van Rozenkamp heeft. In de 13^e eeuw echter, toen de verdeling van de zeedijk haar beslag kreeg, was Gaarbindeweer, net zoals Klein Wierum, eigendom van Wittewierum.

Volgens de akte van 1588 lag dit tweede pand van 60 roeden bij de *Sachstevenne*.³⁸ Het grensde toen aan de noordzijde aan Watum. Ik neem aan dat met 'Watum' het voormalige kerspelgebied van Watum bedoeld is dat van de 'oerparochie' Holwierde is afgesplitst en later, na de opheffing van Watum als zelfstandige parochie, opnieuw onderdeel is geworden van het kerspel Holwierde. Aan de Watumer kant lag een 4 roeden lang stukje dijk dat aan Oldenklooster (Feldwerd) toebehoorde en na de Reductie door de provincie werd onderhouden. Deze onderhoudsplicht kan samenhangen met de ruim 10 ha land die Feldwerd had liggen tussen het Bierumermaar en de Uiteinderweg.

Ten zuiden van het Oosterwijtwerder pand lag de dijk die bij Gaarbindeweer hoorde en volgens het 18^e-eeuwse register 40 of 45 roeden lang was.³⁹ Ook die dijk werd door de provincie onderhouden.

hoogland' (www.etymologiebank.nl). Met name de betekenis 'bocht' zou in het geval van 'Hooghal' goed passen.

³⁷ Noomen (1996) 72.

³⁸ Elders '*Schagse venne*' genoemd (GrA 717-35).

³⁹ Er was onenigheid over de lengte van dit dijkvak: 5 roeden waren 'questieus'.

De Oosterwijtwerder dijkpanden vanuit de ruimte

Volgens het register GrA 136-2433 is het dijkvak tussen de Oosterwijtwerder dijkpanden bij Klein Wierum en Gaarbindeweer 1243,6 meter lang. Dat klopt vrijwel exact met de op Google gemeten afstand.

Het stuk dijk tussen de Oosterwijtwerder dijkvakken bij Gaarbindeweer en Watum is volgens het register 634,1 meter. Op Google meet ik echter c. 760 meter. Dit verschil laat zien dat de afzonderlijke dijkpanden op basis van de door mij gebruikte gegevens hooguit bij benadering te localiseren zijn.

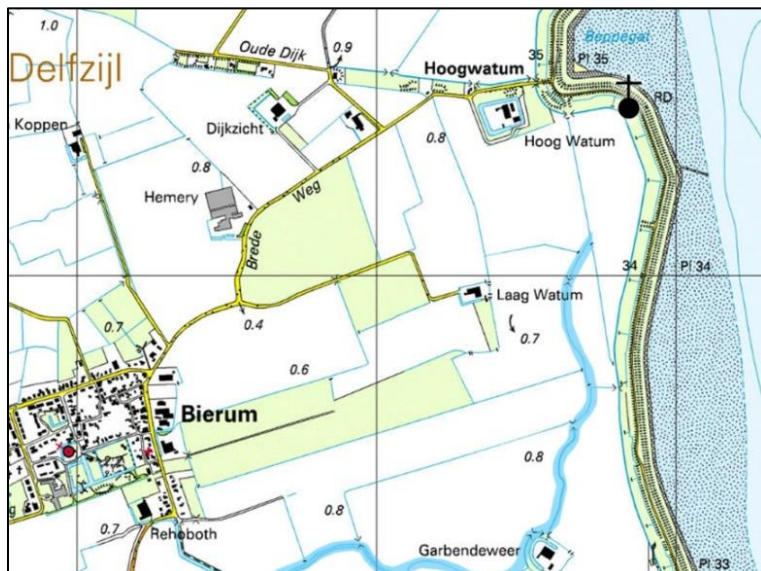
Het derde pand, het meest noordelijke van de drie 60 roeden metende panden van Oosterwijtwerd, hoorde bij landerijen die later eigendom waren van Rozenkamp, maar in de 13^e eeuw door Wittewierum werden beheerd. Het pand begon bij de kerk van Watum en lag ten zuiden van een kort stukje dijk ter lengte van 3 roeden, waarvan het onderhoud ten laste kwam van de drie eerder vermelde edele heerden van Bierum. In het 18^e eeuwse register lezen we dat deze drie Bierumer heerden elk een roede in het *Ziellgatt* moesten onderhouden.⁴⁰ Van een zijl, 'zijlgat' en bijbehorende 'zijltocht' (tochtsloot) is in deze buurt geen spoor te bekennen. Duidelijk is alleen dat het zijlgat vlak bij de kerk van Watum moet hebben gelegen. Dat wordt bevestigd door een correctie die is aangebracht in de legger van aan schouw onderworpen objecten in het archief van het dijkrecht van Oosterwijtwerd.⁴¹

Dat het zijlgat bij Watum spoorloos is verdwenen, komt door de ingrijpende veranderingen die dit gebied in de loop van de eeuwen heeft ondergaan. Op enig moment (in de 17^e of 18^e eeuw?) is vanaf het Beppegat een 800 meter lange Slaperdijk in zuidelijke richting gelegd, maar ook deze is halverwege de vorige eeuw letterlijk van de kaart verdwenen. Wat daarvan nu nog rest is de sloot die aan de westzijde langs de dijk heeft gelegen. Het land tussen de Slaperdijk en de zeedijk is ten behoeve van de aardhaling vergraven. Als daar al sporen van oude waterlopen zijn geweest, dan zijn die allang uitgewist.

⁴⁰ In de tekst van 1588 wordt deze plek abusievelijk '*dat sijl goedt*' genoemd.

⁴¹ GrA 717-35.

Maar ook in dit geval bieden oudere kaarten een aanknopingspunt. Ik doel op de nu verdwenen kromme sloot die ten noorden van het voormalige voorwerk Gaarbindeweer in noordelijke richting heeft gelopen en tegen de Slaperdijk doodliep. De laatste topografische kaart waarop deze sloot staat ingetekend, is die van van 2004.⁴²

Het gebied ten oosten van Bierum op de topografische kaart van 2004

Met een lichtblauwe lijn is een kronkelende sloot aangezet. Op jongere topografische kaarten en op satellietbeelden is de kronkelende loop ten noorden Gaarbindeweer (hier 'Garbindeweer') vrijwel geheel verdwenen.

Het naar het noordoosten afbuigen van de sloot wekt de suggestie dat deze natuurlijke waterloop oorspronkelijk ten zuiden van Watum in de Eems uitmondde. Dat dit niet zo is, zal in het vervolg blijken. De situatie op de topografische kaart van 2004 verschilt niet van die welke in 1727 door H.W. Folckers werd getekend. Dat zien we op het volgende plaatje.

Tussen Gaarbindeweer en Watum

Uitsnede uit de kaart van H.W. Folckers (GrA 817-1047.72)

Om het beeld gemakkelijker te kunnen vergelijken met dat van de topografische kaart van 2004 is deze uitsnede een kwartslag gedraaid en verder bewerkt. Vanaf Gaarbindeweer loopt een kronkelende watergang noordwaarts. Deze loopt dood tegen de Slaperdijk.

Zoals de kaart laat zien, is het gebied tussen de Slaperdijk (links) en de zeedijk (rechts) onbruikbaar geworden doordat het gediend heeft voor 'aardhaling' ten behoeve van beide dijken.

⁴² Zie de website www.topotijdreis.nl.

4 In het kort

Alvorens in het volgende hoofdstuk nader in te gaan op het thema van de oude loop ten noorden van Gaarbindeweer, de afsluiting van de monding ten oosten van Hoogwatum en het zijlgat bij Watum, is het zinvol nog even de belangrijkste punten van dit hoofdstuk te herhalen. Doordat onderweg allerlei detailkwesties moesten worden besproken, zijn deze enigszins uit beeld geraakt.

Op grond van de geciteerde bronnen hebben we kunnen vaststellen dat, anders dan Edze de Boer schreef, de Oosterwijtwerders niet vanwege hun warme gevoelens voor hun voormalige kerspelingen van 'Groot-Holwierde' het onderhoud van een stuk zeedijk op zich hebben genomen, maar dat zij daartoe in een ver verleden gedwongen zijn. Verder bleek ook Siemens' opvatting over de ligging van het Oosterwijtwerder dijkpand niet te kloppen. Dit pand lag niet als één geheel tussen de dijk van Vierburen en Holwierde-Marsum, zoals hij op zijn kaart laat zien, maar bestond uit vier stukken, waarvan er één, slechts 8 roeden lang, tussen Hoogwatum en Watum lag en waarschijnlijk deel uitmaakte van een afsluitdijk, en de andere drie, elk met een lengte van 60 roeden, op drie verschillende plekken lagen in de zeedijk langs de dijkschepperij van Holwierde-Marsum. Van de drie verspreid liggende stukken van 60 roeden lengte hebben we tevens vastgesteld dat het onderhoud ervan oorspronkelijk op Wittewierumer landerijen moet hebben gedrukt. Het zijn dus in het bijzonder Emo's 'broeders van Wittewierum' die profiteerden toen het in het binnenland gelegen Oosterwijtwerd verplicht werd aan het onderhoud van de zeedijk bij te dragen.

We zagen in het voorbijgaan dat het evenmin aan zee gelegen kerspel Marsum de zorg had voor het onderhoud van twee bij 'Hooghal' gelegen dijkpanden van elk 9 roeden lengte en dat die stukken dijk oorspronkelijk bij het Wittewierumer voorwerk 'Klein Wierum' hebben gehoord. Daarbij komt dat de Marsumers nog een derde pand, 18 roeden lang, moesten onderhouden dat in de rechtstoel Uitwierde lijkt te zijn gelegen. Ook dat stuk dijk kan verband houden met voormalig landbezit van het klooster te Wittewierum. Op zijn kaart van kloostergoederen heeft Siemens in het kerspel Uitwierde wel land van Wittewierum aangegeven, maar een vermelding ervan ontbreekt in de toelichting. Het heeft er dus op zijn minst de schijn van dat ook de ingezetenen van Marsum na de Marcellusvloed zijn gedwongen om de lasten van de broeders van Wittewierum te verlichten door de zorg op zich te nemen voor in totaal 36 roeden dijk die, net zoals de dijkvakken van Oosterwijtwerd, in drie verspreid liggende panden verdeeld waren.

Dit alles past wonderlijk goed bij de zin waarmee Emo zijn relaas over het conflict over het dijkherstel na de Marcellusvloed besluit: *Et sic fratres per gratiam Dei cum triumphantibus triumpharunt* ('En zo zegevierden de broeders door Gods hulp met de zegevierenden').

Het verhaal over de Marcellusvloed van 1219 en de nasleep ervan opent een venster op het functioneren van een gemeenschap die het moest stellen zonder landsheerlijke leiding of andersoortige centrale autoriteit: de aanzienlijken van het land grepen in toen bleek dat de bij een geschil betrokkenen partijen er op basis van het gewoonterecht niet uitkwamen. Ze lieten een commissie, waarvan ze de leden ongetwijfeld hebben laten zweren dat ze God en het algemeen belang voor ogen zouden houden, een besluit nemen om het geschil tot een einde te brengen en nieuw recht te scheppen. Toen het erop aankwam aarzelden men ook niet om de naleving van het besluit met geweld af te dwingen.

Gebeurtenissen van enkele decennia later doen vermoeden dat de abten van de toen nog jonge kloosters in staat waren om over de traditionele grenzen heen te kijken, dat ze oplossingen wisten te vinden voor problemen die tot dusver onoplosbaar waren, en dat ze ook het gezag genoten dat nodig was om gehoor te krijgen. Daarmee vulden ze op zijn minst ten dele en tijdelijk het gezagsvacuüm in de heerloze Friese landen.

In 2017 is uitgebreid stilgestaan bij de Kerstvloed van 1717. Een vergelijking tussen die ramp en de Marcellusvloed van 1219 ligt voor de hand. Het lijkt erop dat de tweede qua schaal weinig onderdeed voor de eerstgenoemde. Over het aantal slachtoffers dat de Marcellusvloed maakte weten we zo goed als niets. Maar zeker is wel dat beide rampen vérstreckende gevolgen hebben gehad, waarbij ik aan de Marcellusvloed nog wat meer belang toeken dan aan de Kerstvloed. Immers, de Kerstvloed van 1717 leidde weliswaar tot een fundamentele verbetering van de zeekeringen van Groningerland, maar de Marcellusvloed van 1219 was de aanleiding tot het herformuleren van de principes van de dijk aanleg en het onderhoud van de dijken. Vóór 1219 waren het alleen de aangelande 'dijkvestige' ingezetenen die verantwoordelijk waren voor de zeekeringen, daarna moesten ook de niet aan zee gelegen inwoners hun bijdragen. Zoals eerder gezegd is de toen uitgevonden regeling van 'gedwongen solidariteit' een van de grondslagen van het 'poldermodel' en het republikeinse zelfbestuur. Dat is een aspect dat het verdient herdacht te worden.

Artikel in het vierde nummer van *Stad en Lande* (december 2018)

Bij het verschijnen van dit verhaal was het op een maand na 800 jaar geleden dat de Marcellusvloed de Friese kusten trof.

Door Jan van den Broek

De Marcellusvloed van 1219 en de zeedijk tussen Watum en Delfzijl

Werd vorig jaar uitgebreid stilgestaan bij de Kerstvloed van 1717, de komende maand is het 800 jaar geleden dat de Marcellusvloed van 16 en 17 januari 1219 de Noordzeekust teisterde. Een vergelijking tussen beide rampen ligt voor de hand. Jan van den Broek belicht deze vergeten stormvloed.

Het grootste verschil tussen de twee lijkt gelegen te zijn in wat we ervan weten. Over de Kerstvloed van 1717 is uit allerlei bronnen veel informatie bekend, over de Marcellusvloed van 1219 hebben we niet meer dan enkele passages uit de kroniek van abt Emo van het klooster Bloemhof te Wittewierum en een paar regels in de *Dialogus Miraculorum* van Caesarius van Heisterbach.¹ De Marcellusvloed was de gebeurtenis die de vrome Emo ertoe heeft aangezet om niet alleen aantekening te houden van zijn religieuze overdenkingen, maar ook de belangrijkste gebeurtenissen uit zijn tijd en naaste omgeving vast te leggen en te commentariseren.² De kroniek van Wittewierum hebben we dus mede aan de Marcellusvloed te danken.

Over de omvang van de ramp en het aantal slachtoffers dat ze maakte, valt niets met zekerheid te zeggen. Emo deelt mee dat de overstroming vooral de 'Friese Zeelanden' trof en dat er duizenden doden zijn gevallen, maar uit zijn verhaal valt niet op te maken dat ook de omgeving van Wittewierum van het water te lijden heeft gehad. Caesarius daarentegen beweert dat er meer dan 100.000 slachtoffers waren en dat de vloed wel tot Keulen had kunnen komen, als niet op voorspraak van de heilige

Moeder Gods het geweld van de golven was bedwongen. Zeker is wel dat de Marcellusvloed, net zoals de Kerstvloed, vérstreckende gevolgen heeft gehad. De Kerstvloed van 1717 leidde tot verbetering van de zeekeringen van Groningerland; de Marcellusvloed van 1219 lijkt de aanleiding te zijn geweest tot een principiële wijziging van de manier waarop de lasten van de zeekering werden verdeeld.

In Emo's verhaal over de vloed onderscheiden we drie verschillende delen, die weinig samenhang met elkaar vertonen. In het eerste stuk lezen we hoe het nonnenklooster van Rozenkamp bij Jukwerd door de storm en het water werd overvallen en hoe de zusters het er levend vanaf brachten. Het veel langere tweede deel beschrijft tot in detail het verloop van de storm en de overstroming, die in twee golven lijkt te zijn gekomen. Het lezen ervan wordt bemoeilijkt doordat het verhaal op verschillende plaatsen onderbroken wordt door geleerde theorieën over

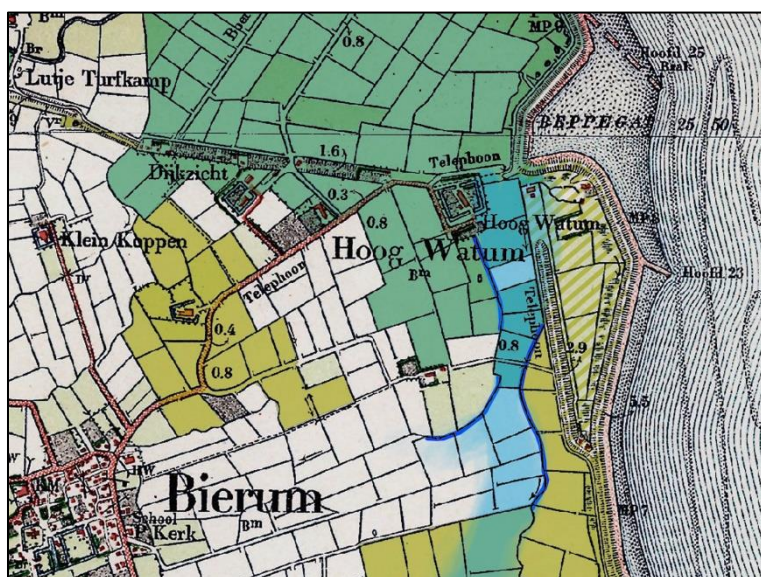

Illustratie in het handschrift van de *Dialogus miraculorum*, ca. 1350. Collectie Universitätsbibliothek Dortmund.

5 De monding bij Watum, de afsluiting ervan en 'het zijlgat'

In het vorige hoofdstuk heb ik de veronderstelling geopperd dat het 8 roeden lange stukje dijk dat de Oosterwiltwerders in de zeekering tussen Hoogwatum en Watum moesten onderhouden, oorspronkelijk onderdeel is geweest van een dijk waarmee een oude monding is afgesloten. Zoals gezegd zijn de archiefbronnen verre van duidelijk, is de situatie ter plaatse in de loop der eeuwen ingrijpend veranderd en zijn de meeste oude sporen definitief verdwenen. Daardoor is een precieze reconstructie onmogelijk en moet het bij veronderstellingen blijven.

Uit de schriftelijke bronnen valt niet op te maken hoe breed de bij Watum afgesloten priel of geul was. Op oude kaarten is echter te zien dat ten zuiden van de boerderij Hoogwatum – een kloostervoorwerk van de benedictijnen van Feldwerd – een kromme sloot loopt waarin we mogelijk de westelijke begrenzing kunnen herkennen van een geul die ten westen van Watum in zee uitkwam. Als dit juist is, kunnen we de in het vorige hoofdstuk genoemde, tegen de Slaperdijk doodlopende kromme sloot ten noorden van Gaarbindeweer als de oostelijke begrenzing van de monding beschouwen. Op het volgende plaatje is de samenhang tussen beide kromme sloten zichtbaar gemaakt.

Sporen van een brede monding?

De groen gekleurde landerijen waren volgens Siemens eigendom van het benedictijnenklooster Feldwerd (Oldenklooster), het geel-groen gekleurde land was van Rozenkamp (Nijenklooster), maar gold in de 13^e eeuw als bezitting van de premonstratenzer abdij te Wittewierum. Het land tussen de Slaperdijk en de huidige zeedijk was volgens Siemens ook van Rozenkamp, maar dat kan hooguit ten dele juist zijn.⁴³

Bij gebrek aan andere schriftelijke bronnen kijken we nog eens naar de 18^e eeuwse dijkrol die ik ook in het vorige hoofdstuk heb besproken.

Volgens dit register kwamen 4 panden ten laste van de provincie. Het eerste was 6 roeden en 6 voeten lang en behoorde bij land dat vroeger eigendom was geweest van 'de heren van Bierum' en vergraven was ten behoeve van de Slaperdijk. Het tweede pand, 2½ roede lang, hield ook verband met vergraven land. Dit was eigendom van een particulier (Claas Bartels) geweest. Het derde pand mat 5 roeden en 8 voeten, was kerkeland van Holwierde geweest (door dat kerspel overgenomen van het voormalige kerspel Watum?), en was eveneens vergraven. Het vierde pand van de provincie was 8 roeden lang en was daarmee even lang

⁴³ Noomen (1998) 72, noot 100.

als de panden waarvan het onderhoud ten laste kwam van de dijkrechten van Oosterwiltwerd, Holwierde-Marsum en het veel verder weg gelegen Uitwierde. Dit vierde provinciale pand hield verband met voormalig kloostergoed. Het stukje dijk was aanvankelijk ten laste gekomen van het *redschap* Vierburen, maar toen de *dijkgreven* van dat gebied het onderhoud ervan wilden staken,⁴⁴ hebben ze het, samen met het bijbehorende land en het recht op de aanwas, overgedragen aan Eggerik Ripperda. Het klooster Feldwerd, dat ten noordwesten van dit stukje dijk veel land had liggen, maakte aanspraak op de aanwassen en kreeg daarover ruzie met Ripperda. In 1510 wezen arbiters het stukje dijk met de daarop vallende aanwas toe aan Oldenklooster, dat daarvoor wel een (niet in de akte genoemd) bedrag moest betalen.⁴⁵ De in 1510 opgegeven locatie van dit stuk van 8 roeden ('ten westen van de Sint Nicolaaskapel [te Watum], tussen de dijk van Oosterwierum [moet zijn: Oosterwiltwerd] in het westen en die van Uitwierde in het oosten') wijkt af van die welke we in het 18e eeuwse register zien. Daar ligt op deze plaats een 8 roeden lang stuk dijk dat door de inwoners van Holwierde gemeenschappelijk werd onderhouden. De reden voor het omwisselen van deze twee even lange dijkvakken ligt voor de hand: door de ruiling ontstond één aaneengesloten stuk dijk van 22½ roede lengte dat door de provincie moest worden onderhouden. De Holwierders zal het niet hebben uitgemaakt welk stuk dijk ze onderhielden.

De 22½ roede van de 4 provinciale panden en de 24 roeden van de 3 panden van Holwierde, Uitwierde en Oosterwiltwerd maken samen 46½ roede. Het achtste en laatste pand betrof een stukje van 3 roeden waarvan de '*drie heerden tot Beerum*' elk 1 roede voor zijn rekening nam. Daarmee zijn we op het eerder genoemde totaal van 49½ roede (202,5 meter). Daarbij komt nog het in het vorige hoofdstuk besproken, ruim 157 meter lange stuk dijk bij Hoogwatum dat onder het dijkrecht van Vierburen viel. Bij gebrek aan nadere informatie is over de ligging van de betreffende panden niets naders te zeggen.

Uit de analyse van deze opgaven blijkt dat het onderhoud van de kering tussen Hoogwatum en Watum heeft gelegen op de rechtstoelen Vierburen, Holwierde, Uitwierde, Oosterwiltwerd (de *quattuor consulatus* van de akte van 1303!) en een aantal aangelanden, onder wie de kerk van Holwierde (Watum?), het klooster Feldwerd en enkele Bierumers. Dit patroon doet denken aan de manier waarop de zeedijk Watum-Delfzijl in panden is verdeeld. Ook hier gold de regel dat alle belanghebbenden moesten meewerken aan het onderhoud van de dijk en waren het niet alleen de aangelanden die de zeekering in stand moesten houden. Dat laatste was, zo blijkt uit Emo's verhaal over de Marcellusvloed, wel de oorspronkelijke toestand geweest. Dat ligt ook in de rede. Het zullen immers de landeigenaren zijn geweest die in overleg en samen met hun burens op hun eigen grond en ter bescherming van hun eigen bezittingen de eerste waterkeringen hebben aangelegd. Zij en hun opvolgers waren dus ook degenen die deze dijken moesten onderhouden.

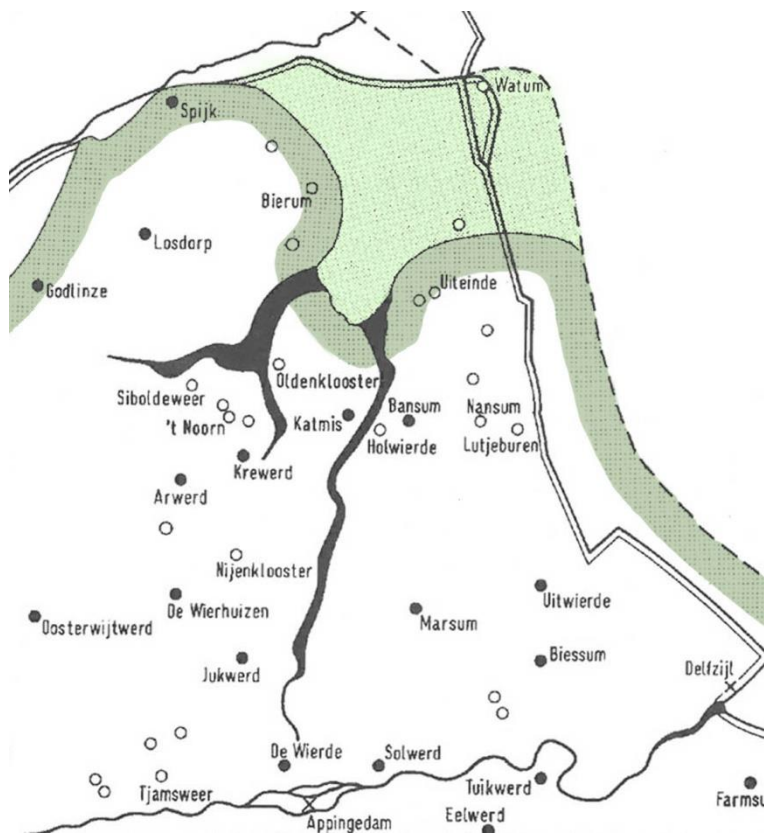
⁴⁴ De reden waarom de Vierbuursters van het onderhoud af wilden, wordt niet vermeld, evenmin vernemen we wanneer de kwestie speelde. Bij toeval (ik heb er niet naar gezocht) stuitte ik in het cartularium van Feldwerd op een akte uit 1493, waarin Remke Lywerdes en zijn vrouw Tyake laten weten dat het hun moeilijk viel hun *quaede dijk* bij Watum te onderhouden en om die reden land hadden geruild met het klooster Feldwerd (GrA 172-2 reg.nr. 810).

⁴⁵ GrA 172-2 reg.nr. 954 (1510).

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Het feit dat alle belanghebbenden de afsluitdijk moesten onderhouden hoeft dus niet te betekenen dat deze dijk ook door deze belanghebbenden gezamenlijk is gelegd. Het is heel goed mogelijk dat hij al bestond toen de Marcellusvloed toesloeg en dat de reparatie en het latere onderhoud ervan op dezelfde manier is geregeld als de rest van de zeedijk tot aan Delfzijl.

Wat voor monding kan er ten westen van Watum zijn afgesloten en wanneer kan dat zijn gebeurd? Voor het beantwoorden van deze vragen is een reconstructie van de wordingsgeschiedenis van het landschap van Noordoost-Fivelgo nodig. Ik heb niet de illusie dat ik daartoe in staat ben en heb ook geen ambities in die richting. Wat dat aangaat komt het goed uit dat de archeoloog Piet Kooi bij zijn artikel in het boerderijenboek van Bierum een door G. Delger gemaakte tekening opnam die een indruk geeft van de situatie, zoals die geweest kan zijn toen er nog geen dijken lagen en de geulen nog niet waren afgedamd.⁴⁶ Op basis van de eerder besproken gegevens en enkele nog te behandelen details uit de hoogtekkaart is dit beeld op enkele punten nader aan te vullen en enigszins te corrigeren.

Het noordoostelijke deel van Fivelgo (naar Piet Kooi en G. Delger)

De zwarte stippen geven oude bewoningskernen aan, de open stippen beduiden jongere bewoonde plaatsen dan wel woonsteden waarvan de datering onzeker is.

Met een groene band is de rand van de oude kwelder aangegeven; het lichtgroene vlak is de dichtgeslibde baai bij de uitmonding van de Grote Heekt.

De streepjeslijn geeft de kustlijn aan zoals die vóór c. 1200 kan zijn geweest; met een dubbele lijn zijn de latere zeedijken aangegeven.

De hier getekende situatie past bij de afdamming waarvan de sporen (een 'hoogtesprong') ten zuidwesten van Uiteinde te zien zijn en die in het vervolg nader zal worden besproken. De dam waarmee de Grote Heekt op die plek is afgesloten, zal ongetwijfeld onderdeel zijn geweest van een stelsel van kadijken op de oude kwelder. De monding tussen Bierum (het naamloze stipje ten zuiden van Bierum is boerderij 'Hagelvlaag') en Oldenklooster bevindt zich ongeveer op de plek van de 'Hommenheerd' (Holwierderweg 9).

⁴⁶ Kooi (1996) 12.

Op de kaart van Kooi en Delger mondt de Grote Heekt ten westen van Uiteinde in een baai uit. De archeologe Marijke Miedema zwijgt in haar beschrijving van Oost-Fivelingo over deze baai, maar beschrijft de in de vorige paragraaf genoemde kromme sloot bij Gaarbindeweer wel als onderdeel van de Grote Heekt.⁴⁷ Ervan uitgaande dat we hier met een inbraakgeul te maken hebben, beschrijft ze het tracé van deze waterloop van noord naar zuid, wat overeenkomt met de huidige stroomrichting. Volgens haar loopt ten zuiden van Watum 'een geul via Gaarbindeweer in de richting van boerderij Grote Nes, waar een zijkreek zich in westelijke richting afsplitst naar Bierum, terwijl de hoofdgeul zuidwaarts stroomt naar Holwierde'. Miedema's 'hoofdgeul' en 'zijkreek' heten tegenwoordig Bierumermaar. Verder naar het zuiden heet deze waterloop Grote Heekt.

Miedema schenkt geen aandacht aan de vraag of de huidige stroomrichting wel de oorspronkelijke is en laat zich ook niet uit over de plaats waar deze inbraakgeul met de zee in verbinding kan hebben gestaan. Zelfs wanneer we hier met een inbraakgeul te maken hebben, lijkt het me voor de hand te liggen dat de stroomrichting oorspronkelijk noordwaarts is geweest. De inbraakgeul zal immers zijn ontstaan op de plaats waar een natuurlijke waterloop in zee uitmondde.

De omkering van de stroomrichting is onderdeel geweest van een dynamisch proces waarin de natuur een hoofdrol speelde, maar waarbij menselijk ingrijpen het proces in gang kan hebben gezet. Ik doel op het graven van het oostelijke deel van de Delf.⁴⁸ Dit kanaal, nu onderdeel van het Damsterdiep, is gegraven om de wateroverlast in de lage zone tussen het wierdenland en hoogveen te bestrijden. Als zodanig is het ook gaan dienen als afwateringskanaal voor het gebied ten noorden ervan. Bij gevolg is het water in de daar aanwezige krekken naar het zuiden gaan stromen in plaats van naar het noorden. Het afnemende debiet in de krekken zal daarna het dichtslibben van de mondingen in de hand hebben gewerkt.

De Grote Heekt – oorspronkelijk afkomstig uit de venen in de buurt van het latere Laskwerd⁴⁹ – is in 'ons gebied' de belangrijkste waterloop waarin we het bedoelde proces kunnen zien. Daarnaast kan echter de Oude Vliet niet onvermeld blijven. Ook deze waterloop is uit de venen afkomstig, maar de sporen ervan zijn in het veld minder goed herkenbaar. Op oude kadasterkaarten en de hoogtekaart zijn de kronkels ervan even ten noorden van Solwerd weliswaar te zien, maar pas tussen Marsum en Holwierde (Bansum) tekent hij zich ook in het landschap duidelijk af. Ten noorden van Bansum slingert hij in ruime kronkels naar het noordoosten, aan Nansum en Klein Wierum voorbij, waarna hij in de Eems uitmondde.⁵⁰ Ook hier zal zich oudtijds een baai hebben bevonden. Daarop wijst de knik bij Hooghal, een soort 'kleiner broertje' van de knik bij Watum waar de Grote Heekt uitmondde.

⁴⁷ Miedema (1992) 177.

⁴⁸ Het stuk van de Delf tussen Appingedam en de monding in de Eems kan uit de 9^e eeuw dateren. Zie *Landschap lezen 4*, 'Delf en Damsterdiep. Van tochtsloot tot levensader', vooral hoofdstuk 4.2 'Delf' en de 'Terugblik' (pp. 104-105).

⁴⁹ Otto Knottnerus ziet dit anders. Hij acht het waarschijnlijk dat de Grote Heekt uit de buurt van Hoeksmeer komt (Knottnerus (2008) 34 en 62).

⁵⁰ Bij het Noorderzijlvest hebben de nog bestaande stukken van de Oude Vliet verschillende namen. Van zuid naar noord zijn dat het Marsumermaar en de Marsumertocht, Oude Vliet, Vliet, Nieuwe Vliet en Kleinwierumertocht.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Watum is op de kaart van Kooi en Delger gemarkeerd met een open stip, hetgeen betekent dat het een jongere nederzetting betreft, dan wel een wierde waarvan de datering onzeker is. Volgens Marijke Miedema is de wierde van Watum wel oud. Volgens haar behoort ze tot een 'terpenzwerm' uit de Romeinse tijd. Hier zijn vondsten aangetroffen uit de periode 900-1500; de zekere vondsten dateren vooral uit de periode 1200-1450.⁵¹ Op grond hiervan ligt de veronderstelling voor de hand dat Kooi en Delger de westwaartse bocht van de rand van de oude kwelder een beetje te zuidelijk hebben getekend. De wierde van Watum is vermoedelijk opgeworpen op het uiterste puntje van een kwelderrug die als een schiereiland noordwaarts liep en ten oosten van Uiteinde aan het vasteland vast zat. We mogen aannemen dat de oostelijke helft van deze kwelderrug in zee is verdwenen.

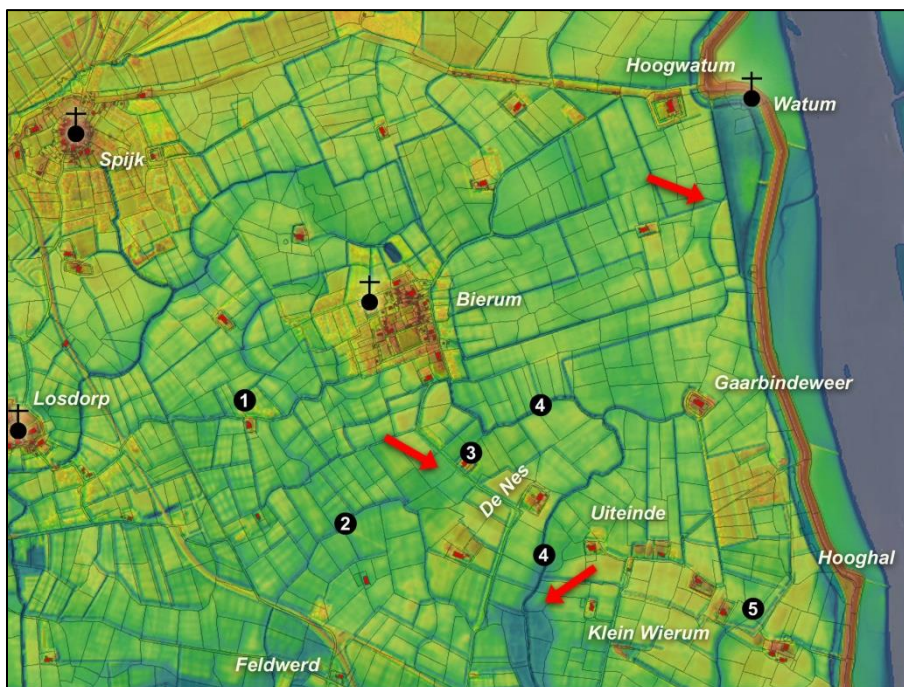
De baai tussen Bierum en Watum zal er nog zijn geweest toen Groningerland gekerstend werd en de oudste parochies werden gesticht. In die tijd vormde deze inham een voor de hand liggende natuurlijke grens tussen de parochie (later dekenaat) Loppersum in het westen en de parochie (later dekenaat) Farmsum in het oosten. De geïsoleerde ligging van Watum zal het belangrijkste motief zijn geweest om op deze plaats een parochie te stichten. Al eerder heb ik er op gewezen dat deze zienswijze afwijkt van wat we op de kerspelgrenzenkaart van Siemens zien. Volgens deze onderzoeker viel Watum onder het kerspel Bierum en liep de kerspelgrens tussen Bierum en Holwierde ten zuiden van Watum.

⁵¹ Miedema (1992) 168 en 178-179.

6 Een hoogtesprong

Volgens Otto Knottnerus is de monding van de Grote Heekt bij Hoogwatum al in de twaalfde eeuw geblokkeerd geraakt.⁵² Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat mij dit onwaarschijnlijk voorkomt. Het dichtslibben van de 'Heektbaai' was weliswaar een natuurlijk proces, maar het zijn mensen geweest die de afsluitdijk bij Watum hebben gelegd. We hebben al gezien dat deze dijk zowel vóór als na de Marcellusvloed kan zijn gelegd.

Strikt genomen kan de afsluitdijk bij Watum niet beschouwd worden als een afdamming van de Grote Heekt. Uit de hoogtekaart blijkt immers dat deze rivier al veel eerder moet zijn afgesloten door het leggen van een dam tussen de Kleine Nes en Uiteinde. Door het leggen van de afsluitdijk bij Watum werd slechts de inham ingepolderd die na het leggen van de dam bij Uiteinde open was gebleven en in de daarop volgende decennia verder is dichtgeslibd. Enkele op de AHN-hogtekaart gebaseerde plaatjes moeten dit duidelijk maken.

**Bierum en omgeving;
combinatie van de AHN-
hoogtekaart en de
kadastrale minuut van
1832**

- 1 Boerderij Hagelvlaag
- 2 Makkeveldstertocht
- 3 Hommenheerd
- 4 Bierumermaar
- 5 Oude Vliet

Het pijltje tussen 2 en 3 wijst naar een laagte waarin een geul of priel heeft gelopen. De Makkeveldstertocht (2) en ook een stukje van het Bierumermaar (4) zijn overblijfsels daarvan. Dit geheel is te beschouwen als de benedenloop van de Kleine Heekt. De geul liep langs de Hommenheerd (3) en correspondeert met de meest noordelijke van de twee geulen die op de kaart van Kooi en Delger zijn aangegeven (zie pagina 26). De boerderijen van de Nes (de Grote en Kleine Nes) hebben oudtijds op een echte landtong ('nes') gelegen, ingesloten tussen de benedenlopen van de Kleine en Grote Heekt.

Het bovenste pijltje wijst naar de tegen de voormalige Slaperdijk doodlopende kromme sloot die beschouwd kan worden als een spoor van de 'Heektbaai' waarin de beide Heekten uitmondten.

De knik in de zeedijk bij Watum hangt samen met de dijk waarmee de Heektbaai is afgesloten. De knik bij Hooghal houdt verband met de afsluiting van de monding van de Oude Vliet.

⁵² Knottnerus (2008) 69.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Ten westen van Klein Wierum vertoont de bedding van het Bierumermaar/Grote Heekt een opvallende 'hoogtesprong'. Het onderste pijltje wijst ernaar.

De hoogtesprong bij de Kleine Nes en Uiteinde nader bekeken

1 Leegemaar ('Leimaar')	4 Grote Heekt
2 Leegemaar ('Kloosterlagemaar')	5 Bierumermaar
3 Makkeveldstertocht	6 Oude Vliet

Het stuk van het Leegemaar dat bij het Noorderzijvest wordt aangeduid als het Kloosterlagemaar (2) is in feite de benedenloop van de Kleine Heekt, net zoals het op deze uitsnede afgebeelde stuk van het Bierumermaar de benedenloop van de Grote Heekt is.

Het pijltje wijst naar de strakke noordelijke begrenzing van een laagte. De vorm van de laagte duidt erop dat hier een dam heeft gelegen. Ten noorden ervan is de opslibbing doorgegaan, ten zuiden ervan heeft de bodem de hoogte behouden van de voormalige bedding.

De AHN-hoogtekaart vertoont een opvallende 'hoogtesprong' tussen de Nes en Uiteinde. In het veld is dit verschijnsel nauwelijks zichtbaar. Een hoogtesprong⁵³ is een opvallend hoogteverschil in een bedding of tussen twee stukken land, dat in een open kwelderlandschap kon ontstaan door de aanleg van een dam of dijk. Daardoor stopte de opslibbing binnen de kering en trad vaak zelfs bodemdaling op als gevolg van klink, terwijl buiten de kering het opslibbingsproces doorging. De hoogtesprong op deze plaats lijkt sterk

⁵³ Ik zag de term 'hoogtesprong' voor het eerst bij Jan Delvigne, *Middag-Humsterland. Op het spoor van een eeuwenoud wierdenlandschap* (Archeologie in Groningen 4) (Bedum 2008) 84.

op die bij Westeremden, waar – naar we mogen aannemen – reeds in de 12^e eeuw de Fivel is afgedamd.⁵⁴ Er zijn nog veel meer hoogtesprongen in Groningerland; ik zal daaraan in *Zwerven door Fivelgo* 4 nadere aandacht schenken.

Ik vermoed dat ook de dam tussen de Nes en Uiteinde uit de 12e eeuw dateert en dus is gelegd alvorens de eerste kloosters zijn gesticht en kloosterlingen hun legendarische landaanwinningswerk begonnen. Het feit dat het Bierumermaar ten noorden van de dam een natuurlijk tracé vertoont, wijst erop dat er in de dam een afsluitbare opening heeft gezeten waarlangs binnenwater naar zee kon stromen. Daaruit volgt ook dat niet al het water van de Grote Heekt na het graven van de Delf naar het zuiden stroomde. Het graven van dat kanaal zal er echter wel toe geleid hebben dat er nog maar weinig water via de Grote Heekt noordwaarts liep en dat de Heektbaai versneld kon dichtslibben. Dit heeft ook de situatie doen ontstaan waarin het mogelijk was om de Grote Heekt tussen de Nes en Uiteinde helemaal af te dammen.

Bierumermaar bij Uiteinde in zuidelijke richting

In het veld is de hoogtesprong nauwelijks zichtbaar. Deze bevindt zich op de plek waar percelen met verschillende gewassen aan elkaar grenzen (links van het maar).

⁵⁴ Zie *Landschap lezen* 3, 'De transformatie van het Centrale Woldland' I, 6-8.

7 Hathebrand

De hoogtekaart laat ook zien dat Feldwerd, het benedictijnerklooster dat in 1183 door Hathebrand zou zijn gesticht en ook bekend is onder de naam Oldenklooster, gelegen is op de plaats waar twee natuurlijke prielen zich verenigden tot één brede geul. In feite ligt het westelijke deel van het vierkante kloostercomplex zelfs in de bedding van de benedenloop van de Kleine Heekt. De twee genoemde waterlopen bestaan nog altijd en vormen nu één geheel, Leegemaar geheten. Het ten westen van het voormalige klooster gelegen deel van deze watergang heet bij het Noorderzijlvest 'Leimaar', het ten zuiden van het klooster gelegen deel heet 'Kloosterlagemaar'.

Het kan zijn dat er in beide waterlopen dammen zijn gelegd zoals die in de Grote Heekt bij Uiteinde, maar het is ook denkbaar dat de omkering van de stroomrichting in deze voormalige prielen in combinatie met de opslibbing in de Heektbaai verantwoordelijk is voor het opmerkelijke patroon dat we hier zien. Als er dammen zijn geweest hebben die in elk geval niet zo'n duidelijke sporen nagelaten als in de Grote Heekt.

Het op de hoogtekaart zichtbare patroon past bij het verhaal in de *Vita Hathebrandi*, waarin we lezen dat de in Katmis woonachtige ouders van Hathebrand in het bezit waren van een klein meer met een stuk land erbij.⁵⁵ Om te voldoen aan de wens van hun godvruchtige zoon, die graag op een eenzame plek wilde wonen, braken ze hun huis in Katmis af en bouwden het weer op op hun perceel bij de waterplas (*stagnum*).

Dit is de plek waar Hathebrand na het overlijden van zijn beide ouders het klooster Feldwerd heeft gesticht. Volgens de levensbeschrijving van Hathebrand stonden de plas en het aangrenzende land vol met riet en dankte het klooster Feldwerd daaraan zijn naam. De jezuiet Johannes Baptista Sollerius, die het verhaal over Hathebrand in 1731 uitgaf en van commentaar voorzag, tekende hierbij aan dat de auteur van de *Vita* wellicht bedoelde dat het land rond het huis was aangegroeid, zodat dit lage en natte gebied 'veld werd'. Het hoeft wel geen betoog dat deze verklaring van de naam Feldwerd niet juist is.

Met betrekking tot de naam van het Leegemaar (Leimaar) is geen twijfel mogelijk: de laagte ('leegte') ten westen van het klooster ziet eruit als een voormalige waterplas en kan heel goed het *stagnum* uit het verhaal over de stichting van Feldwerd zijn geweest. Uit deze passage valt in elk geval op te maken dat Hathebrand en zijn ouders zich vestigden in een natte, onbewoonde omgeving. Dat lijkt mij ervoor te pleiten dat de waterlopen hier niet doelbewust zijn afgedamd, maar door de opslibbing benedenstrooms verstopt zijn geraakt, waarna in de laagten tussen de kwelderruggen plassen en rietmoerassen ontstonden.⁵⁶ Het is immers moeilijk voor te stellen dat degenen die de moeite namen om de kreken af te dammen, afgezien zouden hebben van het in cultuur brengen van het door hen op de zee veroverde land. Het 'corpusland' van Feldwerd bestaat voor een groot deel uit landerijen die in voormalige beddingen gelegen zijn. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit land door de leden van de door Hathebrand gestichte kloostergemeenschap in cultuur is gebracht. Deze werkzaamheden kunnen op zijn vroegst in het laatst van de 12^e eeuw zijn uitgevoerd.

⁵⁵ Hathebrand wordt in de oorspronkelijke editie (Antwerpen 1731) van de *Acta Sanctorum Julii* beschreven op de pagina's 161-167. De voor ons onderwerp belangrijkste tekst staat in *lectio III* op p. 165.

www.documentacatholicaomnia.eu/20vs/202_Acta_Sanctorum/1643-1925_Societe_des_Bollandistes_Acta_Sanctorum_07_Julii_Tomus_07_1731_LT.pdf

⁵⁶ Zie ook Kooi (1996) 13.

Het corpusland van Feldwerd of Oldenklooster

Naar gegevens van
B.W. Siemens
ingetekend op de AHN-
hoogtekaart

De laagte ten westen
van Oldenklooster kan
de waterplas zijn
geweest die vermeld
wordt in het verhaal
over de stichting van het
klooster.

8 Voorwerken, afsluitdijken en het zijlgat bij Watum

Met het verhaal van Hathebrand zijn we in de ‘kloostertijd’ aangekomen. In ‘ons’ gebied tellen we drie kloostervoorwerken: ‘Klein Wierum’ bij Hooghal, ‘Hoog Watum’ aan de noordkant van de Heektbaai en ‘Gaarbindeweer’ aan de zuidzijde van die inham. Het is natuurlijk niet toevallig dat deze voorwerken – ze behoorden resp. aan Wittewierum, Feldwerd en Rozenkamp – gelegen zijn op plaatsen waar opslibbing plaatsvond en dus nieuw land kon worden aangewonnen. Om dit ‘nieuwland’ tegen overstromingen te beschermen moesten afsluitdijken worden aangelegd.

Het ontbreekt aan gegevens die het mogelijk maken de ontwikkeling met enige zekerheid te reconstrueren, maar de gebeurtenissen zouden wel eens volgens het volgende – speculatieve – scenario kunnen zijn verlopen.

In de 12^e eeuw hebben lokale landbezitters de Grote Heekt bij Uiteinde met een dam afgesloten, wellicht in samenhang met de aanleg van eenvoudige kadijken die nederzettingen op de hoge kwelders beschermden. De baai buiten (= ten noorden van) de dam was toen al aan het dichtslibben en dat proces ging na de afdamming van de rivier door. Daardoor raakten ook de prielen ten noorden van Krewerd verstopt en ontstond de moerassige wildernis waar Hathebrand in 1183 zijn klooster stichtte. In 1213 stichtte abt Emo van het jonge klooster Bloemkamp te Wittewierum een uithof aan de zuidkant van de Heektbaai. Het lijkt er althans op dat Emo met de *grangia in Hora* het voorwerk bedoelt dat we nu als de boerderij Gaarbindeweer kennen. In zijn kroniek is deze aantekening doorgehaald en een andere hand heeft in plaats daarvan *Gerbadawerve* geschreven, hetgeen wel enigszins op Gaarbindeweer lijkt.⁵⁷ Het voorwerk was gesitueerd aan de toen

⁵⁷ Zie Noomen (1996) 72.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

waarschijnlijk nog open baai en wel aan de westzijde van de kwelderrug die Watum verbond met de nederzetting die nu al eeuwenlang de toepasselijke naam Uiteinde draagt. Later heeft Bloemkamp dit voorwerk aan het klooster Rozenkamp (Nijenklooster) overgedragen.

Enkele jaren daarna, in 1216, hebben de monniken van Bloemkamp ten oosten van Uiteinde, dicht bij de monding van de Oude Vliet, een tweede voorwerk gesticht: Klein Wierum. In de kroniek van Wittewierum wordt deze uithof aangeduid als de *grangia secus Emesam* ('voorwerk aan de Eems'). Mogelijk was de monding van de Oude Vliet toen nog open, maar ook deze zal bezig zijn geweest dicht te slibben.⁵⁸ Sinds het graven van de Delf ontbrak immers ook hier het uitstromend binnenwater dat de monding op diepte kon houden. De veronderstelling ligt voor de hand dat het de monniken van Wittewierum zijn geweest die vanuit hun voorwerk Klein Wierum de monding met een dijk hebben afgesloten om het nieuw aangewonnen land te beschermen. Deze dijk moeten we zoeken in de buurt van de plek waar de huidige zeedijk het knikje van Hooghal maakt (ter hoogte van het huidige Hooghalsterhoofd; hoofd 16 op de Bonnekaart).

Iets dergelijks kunnen we ook veronderstellen bij de Heektbaai, met dien verstande dat het hier twee geestelijke stichtingen zijn geweest die bij de afdamming betrokken waren en wellicht ook het initiatief daartoe hebben genomen: Feldwerd vanuit het voorwerk Hoog Watum en Wittewierum met het voorwerk Gaarbindeweer als basis. Zoals eerder gezegd kan de afsluitdijk tussen Hoog Watum en Watum al vóór de Marcellusvloed van 1219 zijn gelegd, maar is het ook denkbaar dat dit pas na die ramp is gebeurd.

Het komt me voor dat de monding van de Oude Vliet ten tijde van de Marcellusvloed al was gedicht en dat de dijk waarmee de 'Vlietbaai' was afgesloten een van de dijken is geweest die in 1219 doorbraken. Dit past in elk geval het beste bij Emo's verhaal over die ramp.⁵⁹ Als Klein Wierum in 1216 is gesticht, betekent dit dat de broeders meteen daarna zijn begonnen met de aanleg van de afsluitdijk en dat deze nieuw was toen hij in 1219 doorbrak.

Zoals aangekondigd moeten we nog een verklaring zien te vinden voor het zijlgat dat volgens enkele bronnen bij Watum moet hebben gelegen. Schriftelijke informatie ontbreekt en het gebied bij Watum is zo grondig vergraven dat er geen enkel spoor te vinden is van een zijlgat en bijbehorende zijltocht. Zelfs op de oudste kaarten is niets te zien.

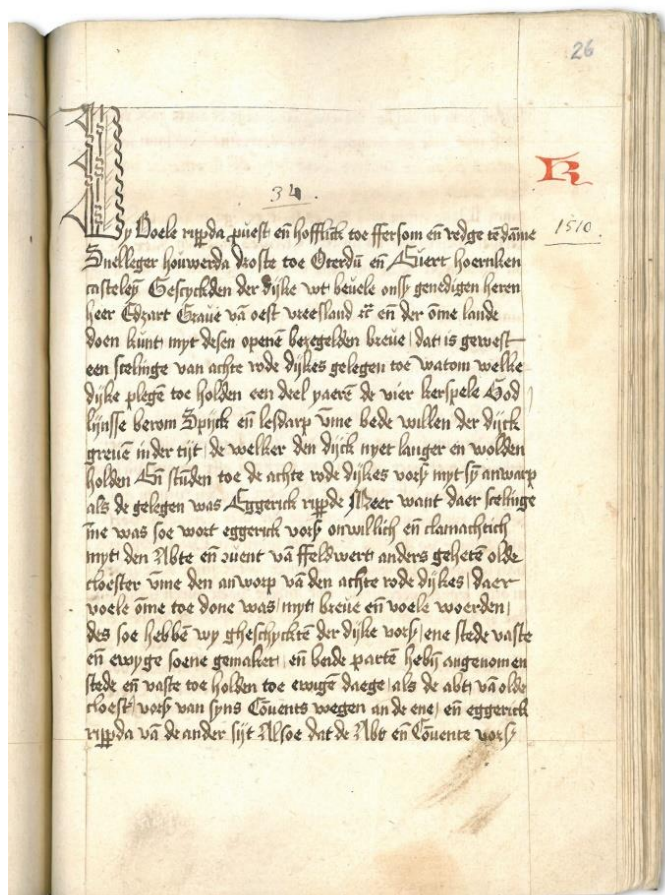
Er is echter wel een redenering op te zetten volgens welke er een reden kan zijn geweest om bij Watum een kunstmatige lozingsmogelijkheid te creëren. De behoefte daaraan moet zijn ontstaan nadat de Heektbaai definitief was afgesloten, dus na c. 1220. De dam in de Grote Heekt bij Uiteinde bestond toen nog. In theorie was het wellicht mogelijk om deze op te ruimen en het water uit de afgesloten Heektbaai via de Grote Heekt in zuidelijke richting te laten afstromen, maar in de praktijk zal dit bezwaarlijk zijn geweest. Dit vanwege het feit dat de bodem in de voormalige inham tussen Hoog Watum en Gaarbindeweer ten gevolge van de opslibbing hoger was komen te liggen dan die ten zuiden van de dam bij Uiteinde. Dat is –

⁵⁸ In het Wikipedia-artikel over de Heekt (geraadpleegd op 8 juli 2019) wordt meegedeeld dat deze rivier in de 13^e eeuw bij Nansum is afgesloten. Bij Nansum mondde echter niet de Grote Heekt in de Eems uit, maar de Oude Vliet.

⁵⁹ Emo noemt Klein Wierum de *grangia secus Emesam* en vertelt dat de Marcellusvloed te dijken *secus Emesam circa terminos fratrum* verwoestte. Strikt genomen lag Gaarbindeweer niet *secus Emesam*.

8 Voorwerken, afsluitdijken en het zijlgat bij Watum

zoals we zagen – de essentie van een ‘hoogtesprong’ en op de hoogtekaart ook duidelijk te zien. Het water uit de voormalige Heektbaai zou dus overlast kunnen veroorzaken in het land ten zuiden daarvan. Daar komt nog bij dat men het ter wille van de veiligheid wellicht dienstig heeft gevonden de dam in de Grote Heekt als slaperdijk intact te laten. Al met al zijn er dus twee waterstaatkundige motieven geweest op grond waarvan men na de afsluiting van de Heektbaai een aparte waterlossing voor deze voormalige inham kan hebben gemaakt.

Scheidsrechterlijke uitspraak in een geschil tussen Eggerik Ripperda en het klooster Feldwerd over 8 roeden dijk met de bijbehorende aanwas (11 maart 1510)

(GrA 172-2 fol. 26)

Zoals we zagen heeft het zijlgat bij Watum ten zuiden van het dorpje gelegen op een plek waar we later de zeedijk aantreffen. Dat wil zeggen dat de zijl terzijde lag van de monding van de Grote Heekt. Een spoor daarvan hebben we gezien in de kromme sloot ten noorden van Gaarbindeweer. Deze zijdelingse ligging zou verbazing kunnen wekken, maar er zijn op zijn minst twee goede argumenten geweest om deze plaats te kiezen voor het bouwen van een zijl.

In de eerste plaats kan men een zijl het beste zetten op een plaats waar de houten constructie stevig in de bodem verankerd kan worden. Een voormalige monding is om die reden de slechtste plaats die men voor een zijl zou kunnen kiezen. De bodem is er te slap en ook de dijk waarmee het gat is afgedamd mist de vereiste stevigheid. In de tweede plaats kenden de kustbewoners het gedrag van de natte natuur en zullen ze heel goed hebben begrepen dat een zijl in de voormalige monding spoedig dicht zou slibben. Dat er inderdaad opslibbing plaatsvond in de inham ten noorden van de afsluitdijk (het Beppegat) blijkt uit het

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

conflict tussen Eggerik Ripperda en het convent te Feldwerd (1510).⁶⁰ Feldwerd claimde de aanwas ten oosten van het kloosterland dat ten westen van het Beppegat lag, Ripperda eiste de aanslibbing op ten noorden van de afsluitdijk. De omschrijving van het buitendijkse land is verschillend, maar in feite ging het over dezelfde kwelder.

Vanwege het gevaar van dichtslibben was het veel beter om een zijl te bouwen op een plek waar de eb- en vloedstroom de afzetting van slib in de buitendijkse 'mude' zou voorkomen. Aangezien de hoofdstroom Westereems de neiging vertoonde zich in westelijke richting te verplaatsen was een plek ten zuiden van Watum het meest geschikt voor het bouwen van een zijl. Wanneer dat is gebeurd weten we niet, noch wanneer de zijl is verdwenen.

⁶⁰ GrA 172-2 reg.nr. 954 (1510).

Feldwerd en Laskwerd

De benedictijnen van Feldwerd hadden ten oosten van Bierum het voorwerk Hoog Watum, dat de kern was van de landaanwinning in de Heektbaai en de uiterdijk ten noorden van de oude dijk tot aan Nieuwstad. De abdijen Bloemkamp te Wittewierum en Rozenkamp te Jukwerd bezaten de voorwerken Klein Wierum en Gaarbindeweer van waaruit land is aangewonnen aan de monding van de Oude Vliet en in de Heektbaai.

Naast Hoog Watum had Feldwerd nog verschillende andere voorwerken of uithoven. Deze waren gelegen onder Godlinze (het Maarhuis), Oosternieland (den Hoorn), Kolhol, Garsthuizen (Garsthuizervoorwerk), Tjamsweer en Siddeburen (Laskwerd). Aan dit laatste voorwerk wil ik hier enkele woorden wijden.

Laskwerd was de kern van een complex waarvan het westelijke deel onder het kerspel Tjamsweer (oudtijds Garreweer geheten) viel en het oostelijke onder Siddeburen.

De bodem bestaat daar uit klei, maar uit boorgegevens blijkt dat er onder dit kleipakket veen ligt.⁶¹ De dikte van het kleipakket varieert van 30 tot 120 cm. Ik vermoed dat het in de ondergrond aanwezige veen het ingeklonken restant is van een pakket dat ooit veel dikker is geweest en aan de oppervlakte lag. Door afgraven, ontwatering en bewerking is het veen grotendeels verdwenen, de bodem daalde daardoor tot onder zeeniveau en werd vatbaar voor overstromingen met slibrijk water. De klei die toen is afgezet, heeft het gebied het aanzien gegeven dat het nu nog heeft. Ten zuiden van Laskwerd liggen aan de oppervlakte nog wel venige en moerige bodems, wellicht doordat de dikte van het veenpakket nog niet onder de kritische grens was afgenomen toen de overstromingen kwamen.

Ik vermoed dat de aanwezigheid van veen aan de bovenloop van de Grote Heekt de reden is geweest dat de monniken van Feldwerd hier een voorwerk hebben gesticht. Wellicht hangt ook het graven van de Groeve – de watergang tussen het Schildmeer en de Delf – samen met de activiteiten van de monniken van Feldwerd.

Deze veronderstelling is gebaseerd op enkele parallellen. De cisterciënzers van Aduard, wier klooster van 1192 dateert, bezaten in het begin van de 13^e eeuw veen in Wolfsbarge. Later in de 13^e eeuw kregen ze van de markegenoten van Zuidlaren veengrond ten oosten van de Hunze cadeau en kochten er ook nog stukken bij. De benedictijnen van Rottum hadden, eveneens in het begin van de 13^e eeuw, veengrond onder Kropswolde, net zoals de cisterciënzer nonnen van Essen. De benedictijnen van Selwerd hadden veen onder Westerbroek. Er zijn nog meer geestelijke stichtingen die eigen venen hebben bezeten, maar de genoemde kloosters zijn voldoende om te laten zien dat er sprake is van een patroon. Mogelijk teelden de kloosterlingen in hun venen gewassen die op de klei niet wilden gedijen, maar het zal hun zeker ook om de brandstof zijn gegaan die ze uit de venen konden halen. Voor Essen was dat niet zo moeilijk: het klooster ligt vrij dicht bij zijn venen onder Kropswolde. De afstanden tussen de kloosters in het wierdengebied en de venen is echter aanzienlijk. Hemelsbreed ligt Aduard 24 km van Wolfsbarge en Rottum is 27 km verwijderd van Kropswolde. De in de venen gestoken turf zal via natuurlijke en gegraven watergangen naar de kloosters zijn gevoerd.

⁶¹ Zie de website van Bodemdata: <http://maps.bodemdata.nl/bodemdatanl/index.jsp>

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Als de uithof te Laskwerd inderdaad gesticht is als uitvalsbasis voor de ontginning en bewerking van het veen dat daar lag, ligt het voor de hand dat de monniken van Feldwerd zich via de Grote Heekt naar hun veen begaven en dat ze dezelfde route in omgekeerde richting hebben gevolgd om de gestoken turf naar hun klooster af te voeren. Heel ver hoefden ze daarvoor niet te varen: de afstand tussen Feldwerd en Laskwerd is hooguit 9 km.

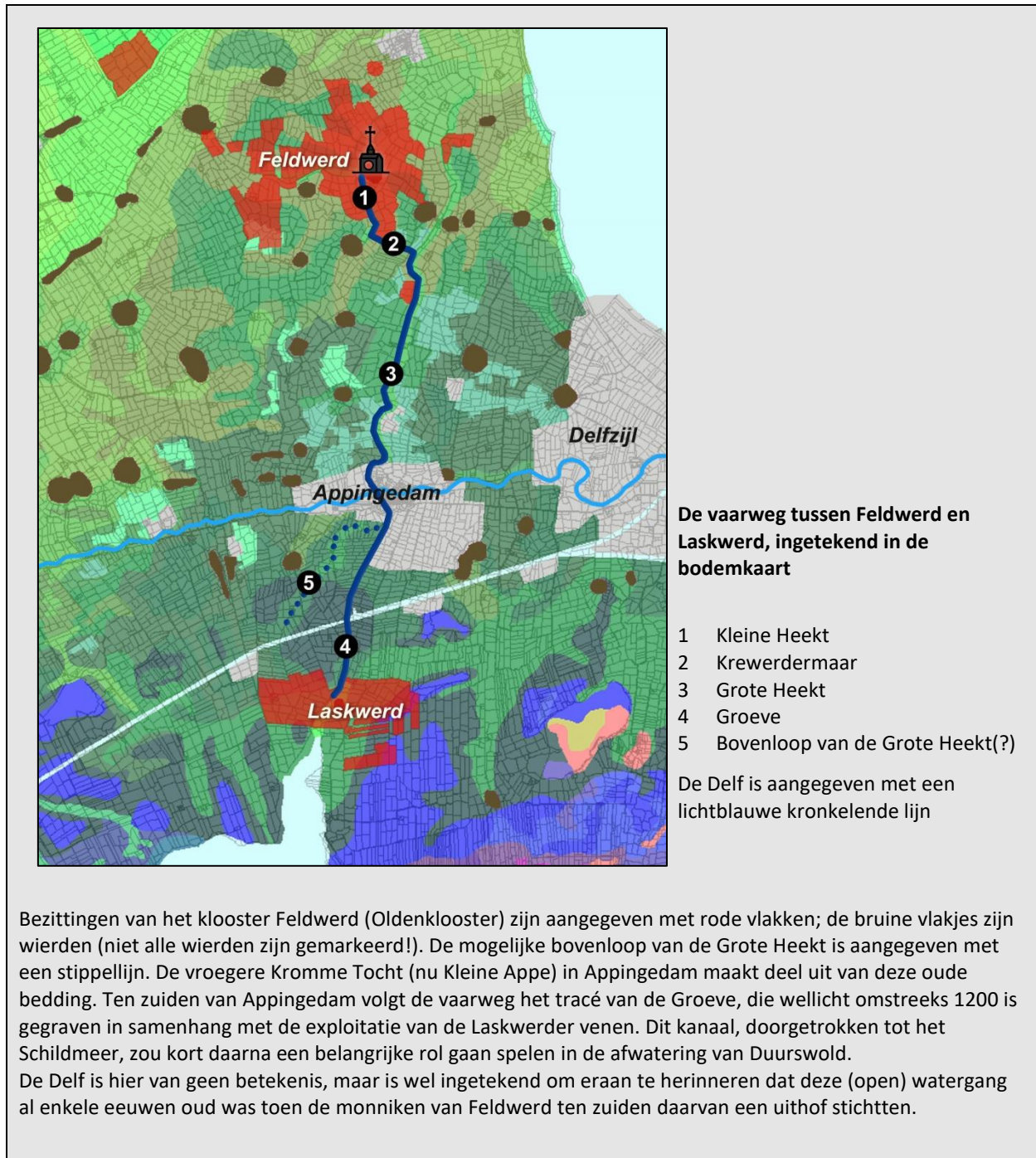
Feldwerd ligt echter niet aan de Grote Heekt, maar aan de Kleine Heekt. Om de Grote Heekt als vaarweg te kunnen gebruiken moesten ze dus een verbindingskanaaltje maken tussen de Kleine en de Grote Heekt. Dat kanaaltje is het Krewerdermaar.

De hoogtekartaat laat zien dat het Krewerdermaar de oeverwal ten oosten van de Kleine Heekt doorsnijdt. Het ging ook door de westelijke oeverwal langs de Grote Heekt, maar deze rug is grotendeels afgegraven. Deze bijzonderheden, samen met het strakke tracé van deze watergang, maken duidelijk dat het Krewerdermaar geen natuurlijke waterloop is, maar doelbewust door mensenhand is gegraven. Voor zover ik zie is er geen waterloopkundig belang geweest dat door het graven van dit kanaaltje werd gediend, zodat de veronderstelling voor de hand ligt dat men het heeft aangelegd ten behoeve van het vervoer over water.

Feldwerd en de Grote Heekt op de AHN-hoogtekaart

- 1 Kleine Heekt (nu Kloosterlagemaar)
- 2 Krewerdermaar
- 3 Grote Heekt
- 4 Oude Vliet

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Bijlage 1

De Marcellusvloed van 1219 volgens Emo

De Latijnse tekst is die van de editie van Jansen en Janse uit 1991, de vertaling van mijzelf.

[1] In illa maris inundatione accidit, cum hinc inde aggeres dissipasset et quasi irreparabiliter destruxisset secus Emesam circa terminos fratrum, et multi depauperati recessissent de finibus illis, quorum erat reparare, mare crebro ascendit pristinos terminos reposcens.

Bij deze overstroming gebeurde het dat de zee, aangezien hij op verschillende plaatsen de dijken langs de Eems bij het land van de broeders had weggespoeld en zo goed als onherstelbaar had verwoest, en velen verarmd waren weggetrokken van de landerijen waarmee de dijken moesten worden hersteld, herhaaldelijk hoog opliep en zijn vroegere domein terugkeerde.

In deze zin ontbreekt een onderwerpszin, ingeleid met *quod*. Een letterlijke vertaling levert daardoor geen begrijpelijk resultaat op. Om die reden is improvisatie geboden.

Met de hier beschreven *inundatio* ('overstroming') wordt de Marcellusvloed van 15-16 januari 1219 bedoeld. De feestdag van de H. Marcellus is op 16 januari.

'De broeders': bedoeld worden de kloosterlingen van het Wittewierumer voorwerk 'Klein Wierum' bij Nansum, dat pas enkele jaren tevoren was gesticht. In het originele exemplaar van de kroniek dat in de UB Groningen bewaard wordt staat in de ondermarge van kolom 21 (pagina 6) een aantekening over de stichting van deze uithof: *Anno conversionis viii fundata est grangia secus Emesam* ('in het achtste jaar van zijn bekering werd de uithof bij de Eems gesticht'). Met 'zijn bekering' wordt de intrede bedoeld van Emo van Huizinge (de latere abt Emo) in het klooster van zijn neef Emo van Romerswerf (1208).

De woorden *quorum erat reparare* laten verschillende interpretaties toe, waarbij aan het werkwoord *erat* ('was') steeds een pregnante betekenis wordt toegekend. Het betrekkelijk voornaamwoord *quorum* kan terugslaan op *finibus* ('landerijen'). De betekenis is dan: 'van die landerijen waarvan de dijken gemaakt konden (of moesten) worden'. Anders gezegd: 'van de landerijen waar de zoden gegraven moesten worden waarmee de dijk kon worden hersteld'. Het betrekkelijk voornaamwoord kan echter ook terugslaan op *depauperati* ('de verarmden'). De betekenis van de questieuze woorden luidt dan: 'wier taak het was de dijken te herstellen'. De vertalers van 1938 en 1991 kiezen voor deze tweede interpretatie. Ik vermoed, na aanvankelijke aarzeling, dat ze gelijk hebben. Daarvoor baseer ik me op een parallel in de hierna te bespreken passage nr. 3, waar *quorum erat reparare* onmiskenbaar diegenen aanduidt die verplicht zijn de dijk te maken. Onder de streep maakt het niets uit: de eigenaren van de grond waarop de dijk lag waren vertrokken, de dijk kon daardoor niet worden hersteld en de zee had vrij spel.

Belangrijker is dat de laatste woorden van deze passage duidelijk maken dat we bij de weggespoelde dijk niet alleen moeten denken aan een echte zeedijk of aan een 'kadijk' zoals die successievelijk zijn aangelegd op de hoog opgeslibde kwelders in de Fivelboezem, maar

ook – en vooral – aan de dijken of dammen waarmee voormalige geulen waren afgesloten. In dit verband wijs ik op de monding van de Grote Heekt bij Watum en die van de Oude Vliet bij Uiteinde. Het lijkt me geen toeval dat het klooster te Wittewierum nabij deze twee mondingen voorwerken bezat: Gaarbindeweer en Klein Wierum. Volgens de kroniek van Wittewierum zijn deze uithoven in 1213 en 1216 gesticht.⁶² Het is heel goed denkbaar dat de kloosterlingen van Wittewierum de initiatiefnemers van die afdammingen zijn geweest of daarbij een leidende rol hebben gespeeld. Wanneer gezegd wordt dat de zee zijn vroegere domein teruggeiste, slaat dit wellicht vooral op het door de afdamming van deze kreek gewonnen land. Dat daarnaast ook delen van de kwelder verloren zijn gegaan, ligt voor de hand. Het past ook bij wat we weten uit enkele 15^e-eeuwse schriftelijke bronnen, die melding maken van buitendijkse gronden langs de Eems. Paul Noomen vermeldt zelfs in de 18^e eeuw nog dergelijk land.⁶³ De aanwezigheid van kwelders aan de westzijde van de Eems moet het voor de monniken van Wittewierum aantrekkelijk hebben gemaakt om op de genoemde plaatsen voorwerken te stichten: door het leggen van dammen en kadijken was hier nieuw land aan te winnen. Het klooster Aduard heeft in de buurt van Aduard zelf en bij Winsum (Schilligeham) soortgelijke werken uitgevoerd.

[2] Facta est querela ab incolis sex villarum, quorum patres immunes erant operis illius, ut fratres Floridi Orti ex parte sororum suarum et alii pauci ad reparationem compellerentur, et circumvenerunt consules illius anni.

Om die reden klaagden de inwoners van zes dorpen waarvan de hoofden niet tot dat werk verplicht waren, dat de broeders van Bloemhof vanwege hun zusters en een klein aantal anderen tot het dijkherstel gedwongen zouden worden, en ze leidden de redgers van dat jaar om de tuin.

Er zijn vele pogingen gedaan tot identificatie van de hier bedoelde zes nederzettingen.⁶⁴ De bewering van Menso Alting dat hier de wierdedorpen Westeremden, 't Zandt, Zeerijp, Leermens, Eenum en Loppersum bedoeld zijn,⁶⁵ is door velen overgenomen, maar wordt nu – terecht – eensgezind verworpen. Anders dan de uitgevers-vertalers van 1991 meen ik dat de klagers gezocht moeten worden in nederzettingen die vanwege hun meer landinwaartse ligging niet verplicht waren tot het onderhoud van de zeedijk.⁶⁶ In latere tijd zou men zeggen dat ze 'niet dijkvestig' waren. Het feit dat ze wel klaagden en meenden dat de broeders van

⁶² Jansen en Janse (1991) 30-31 en 50-51. In het exemplaar van de kroniek dat in de UB Groningen wordt bewaard begint kolom 13 op pagina 4 met de woorden *Anno sequenti fundata est grangia in Hora* ('In het volgende jaar is de uithof in *Hora* gesticht'). Deze woorden zijn doorgehaald en erboven is het woord *Gerbadauwe* geschreven. Maar ook dat is doorgehaald. Met 'het volgende jaar' moet 1213 zijn bedoeld. De uithof 'Klein Wierum' wordt in de kroniek aangeduid als de *grangia secus Emesam*.

⁶³ Noomen (1996) 72.

⁶⁴ Een overzicht van de verschillende theorieën geeft De Boer (2009) in zijn noot 21.

⁶⁵ Alting (1701) 158.

⁶⁶ De uitgevers-vertalers delen in noot bij deze passage mee dat met de 6 *villae* dorpen aan de kust zijn bedoeld (Jansen en Janse, 123). Zij nemen daarmee gedeeltelijk afstand van de opvatting van Ehbrecht, die meedeelt dat de 'klagers' meer in het binnenland moeten worden gezocht, maar tegelijkertijd met zekerheid meent te weten dat het om 'Gehöftgruppen in den Kirchspielen Holwierde und Bierum' gaat. Zie daarvoor Ehbrecht (1974) 118 noot 12. Edze de Boer sluit zich bij Jansen en Janse aan en denkt dat 'de zes' geïdentificeerd kunnen worden als Holwierde, Marsum, Watum, Uiteinde, Nansum en Lutjeburen.

Bijlage 1: De Marcellusvloed van 1219 volgens Emo

Wittewierum en enkele anderen gedwongen moesten worden om de dijk te herstellen, maakt duidelijk dat ze wel van de overstroming te lijden hebben gehad.⁶⁷

In de latere situatie is het Dijkrecht van Oosterwijtwerd, waarvan het territorium vrijwel samenvalt met dat van het Gericht van Oosterwijtwerd, samen met de aangelanden langs de Eems verantwoordelijk voor het onderhoud van de zeedijk tussen Watum en Delfzijl. Op grond daarvan denk ik dat we de 6 tegenstanders van de broeders van Wittewierum in dat gebied moeten zoeken. In het gericht van Oosterwijtwerd bevinden zich echter niet 6, maar 7 klauwen (Oosterwijtwerd, Ranswerd, Jukwerd, Krewerd, Sybeldeweer, Nes en Katmis). Daardoor hoeven we ons echter niet van de wijs te laten brengen. We kunnen ons voorstellen dat kroniekschrijver Emo van Huizinge de *villa* Ranswerd (Romerswerf) niet heeft meegeteld. Dat was het erf van zijn neef Emo van Romerswerf, waar zich de geestelijke stichting bevond waar Emo van Huizinge zelf in 1208 was ingetreden. Als dit juist is houden we 6 *villae* over.

Overigens is het niet zeker dat de door Emo bedoelde 6 *villae* samen een complete rechtstoel vormden en ook het omgekeerde kunnen we niet helemaal uitsluiten. Het is niet ondenkbaar dat de 6 *villae* in verschillende rechtsgebieden hebben gelegen.

De passage is in grammaticale zin niet helemaal in de haak. De bijzin *ut-compellerentur* hangt af van het zelfstandig naamwoord *querela* ('klacht'). Strikt genomen kun je niet 'klagen dat je tegenstanders moeten worden gedwongen'. Wat wel kan is klagen over iets wat je dwarszit en zeggen of eisen dat er iets moet gebeuren. De inwoners van de zes dorpen vonden blijkbaar dat de kloosterlingen en enkele anderen het dijkwerk moesten verrichten en eisten dat ze daartoe zouden worden gedwongen.

De woorden 'vanwege hun zusters' lijken te slaan op de bezittingen die het nonnenklooster Rozenkamp te Jukwerd, ook Nijenklooster genaamd, in het noorden van het kerspel Holwierde had liggen en waarvan de zojuist genoemde uithof Gaarbindeweer het centrum was. Deze uithof lijkt in 1213 te zijn gesticht. Daarnaast bezat het klooster te Wittewierum (Bloemkamp) sinds 1216 zelf ook een voorwerk bij de Eems: 'Klein Wierum' bij Nansum. Je zou verwachten dat de kloosterlingen van Wittewierum dus ook vanwege hun eigen bezit aan de Eems zouden zijn aangesproken door de zes *villae*. Misschien is dat ook wel het geval geweest. Het is mogelijk dat Emo bedoeld heeft *et ex parte sororum suarum* ('mede vanwege hun zusters') te schrijven.

In alle vertalingen, ook die van 1938 en 1991, wordt het laatste deel van deze passage weergegeven alsof er niet *circumvenerunt* stond, maar *convenerunt* ('bijeekwamen').⁶⁸ Wanneer we – zoals het hoort – vasthouden aan de tekst die Emo schreef, is het woord *consules* ('redgers') niet het onderwerp van de zin zoals in de genoemde vertalingen, maar het object bij het werkwoord *circumvenire*. Dan mist de zin wel een grammaticaal onderwerp, maar dat hoeft geen probleem te zijn. De eerder genoemde *incole* ('inwoners') van de zes dorpen waren in de gedachten van Emo de handelende personen.

⁶⁷ Nicolaas Westendorp, de auteur van de bekende 'Jaarboeken', had een geheel eigen – maar onjuiste – interpretatie. Volgens hem moeten we de zes *villae* zien als 'dorpen, wier dijkpanden niet geleden hadden'. Zie Westendorp (1829) 241.

⁶⁸ Deze onjuiste interpretatie vinden we ook bij Wybrands, Halbertsma en Ehbrecht. Zie Wybrands (1883) 58, Halbertsma (1963) 181 en Ehbrecht (1974) 118. Merkwaardigerwijs ontbreekt dit verhaal in de *Rerum Frisicarum Historia* die Ubbo Emmius in 1616 in Leiden publiceerde. Blijkens de aantekeningen die hij in het exemplaar van de Groningse UB achterliet, heeft hij deze passage wel goed bestudeerd.

De vraag is echter wat Emo met *circumvenire* bedoelt. De grondbetekenis van dit werkwoord is ‘omringen, omgeven’, maar het wordt vaak gebruikt om er een vijandige handeling mee aan te geven: ‘omsingelen, belegeren’. In het verlengde daarvan komt het ook voor in de betekenis van ‘bedriegen, misleiden, om de tuin leiden’. De laatste vertaling is aantrekkelijk aangezien ze, net zoals *circumvenire* een omtrekkende beweging suggereert. Maar het werkwoord komt ook voor in de betekenis ‘overtreffen’, ‘voorbij gaan aan’. Tenslotte is nog vermeldenswaard dat *circumvenire* in juridische teksten ook ‘ontwijken’ kan betekenen. Wat Emo precies heeft willen zeggen valt niet uit te maken, maar het lijkt erop dat de inwoners van de 6 *villae* de zaak buiten de reguliere justitie om hebben willen regelen, de kloosterlingen onder druk hebben gezet en de redgers van dat jaar op een onoirbare manier buitenspel hebben gezet.

Een enkel woord nog over het meervoud van het woord redgers. Het conflict tussen de zes *villae* en de broeders van Wittewierum betrof de ingezetenen van meer dan één rechtstoel. Deze grensoverschrijdende kwestie had dus op zijn minst aan de redgers van de betrokken rechtstoelen moeten worden voorgelegd. Misschien werd in een geval als dit zelfs een beroep gedaan op de algemene vergadering van redgers van Fivelgo.

[3] Econtra responsum est omnes ad onus teneri, quia quorum erat reparare, urgente necessitate recesserant, et ideo agros fratrum et aliorum quorundam non debere inmoderate onerari, vel etiam magis quam singulas sex villarum, quod esset fraterne compassionis et publicae utilitatis.

Daartegen werd geantwoord dat allen gehouden waren de last [van het dijkwerk] te dragen, en dat het noodgedwongen vertrek van degenen wier plicht het was de dijken te repareren, dus geen reden behoorde te zijn om de akkers van de broeders en van enige anderen buitensporig te belasten, of zwaarder dan elk van de zes nederzettingen afzonderlijk, aangezien het hier ging om een zaak van broederlijk medeleven en algemeen belang.

De tekst zou duidelijker zijn geweest wanneer Emo tussen *quia* en *quorum* het antecedent *ei* of *illi* had geschreven.

De vertalers van 1938 en 1991 denken, net als Wybrands, Halbertsma en Ehbrecht en alle anderen die deze tekst hebben pogen te interpreteren, dat deze passage de uitspraak bevat die de redgers deden naar aanleiding van de klachten en eisen van de *patres* van de zes niet-dijkvestige *villae*.⁶⁹ Deze opvatting past bij hun (onjuiste) interpretatie van het werkwoord *circumvenire*, maar niet bij de mededeling in passage nr. 5, waaruit blijkt dat de redgers zich verre hielden van deze zaak.

Ik zie in deze passage de stellingname van de broeders van Bloemhof naar aanleiding van de klachten en eisen van de niet-dijkvestige *villae*. Dit wordt onderstreept door het inleidende bijwoord *econtra* dat ‘daartegen’ betekent. Dit bijwoord geeft aan dat dit het standpunt van de andere partij is, niet dat van een oordelende rechterlijke instantie.

De vraag is natuurlijk wie er precies met het woord *omnes* (‘allen’) worden bedoeld. Anders gezegd: op wie rustte volgens de kloosterlingen de onderhoudslast van de zeedijk? In

⁶⁹ Deze opvatting vinden we al bij Nikolaas Westendorp (Westendorp, a.w. 241). Westendorp zal echter niet de eerste zijn geweest die deze interpretatie huldigde.

principe zou 'allen' kunnen slaan op de hele bevolking van Fivelgo, of op die van een van de Fivelgoër rechtstoelen of kerspels. Ik vermoed dat we in dit geval de kring moeten beperken tot de partijen die in dit dispuut tegenover elkaar stonden (de kloosterlingen en de bewoners van de zes *villae*), aangevuld met de eigenaren van de landerijen die aan de zee grensden en hun dorpsgenoten. Nicolaas Westendorp heeft in dit verband gewezen op een bepaling in het 'Fivelgoër landrecht' die inhoudt dat de dorpsgemeenschap te hulp moet komen wanneer een van de dorpsgenoten zijn dijk niet kan repareren. Het is echter de vraag of deze verwijzing hout snijdt. Volgens de kloosterlingen behoort de kring van bij het dijkonderhoud betrokkenen immers ruimer te zijn dan het dorpsgebied alleen.⁷⁰

Uit de woorden *vel etiam...villarum* blijkt dat de kloosterlingen inderdaad op het standpunt stonden dat de zes *villae*, ondanks het feit dat ze eigenlijk niet-dijkvestig waren, mee moesten werken aan het herstel van de dijk en dat hun eigen aandeel in het herstelwerk niet groter behoorde te zijn dan dat van één van de zes *villae*.

[4] Unde factum est, cum viderent per fratres impediri, graviter minati sunt et communitatem eundi et ducendi per vias etiam publicas auferre conati sunt.

Zo is het gekomen dat [de inwoners van de zes dorpen], toen ze zagen dat de broeders zich tegen hen verzetten, hen ernstig bedreigden en geprobeerd hebben hun ook het gebruik van de openbare wegen te ontnemen.

Het werkwoord *impedire* ('iemand de voet dwars zetten, hinderen') wordt gebruikt wanneer het erom gaat aan te geven dat iemand een ander belemmert bij het uitvoeren van een handeling of beweging. Maar in welke handeling of beweging kunnen de broeders van Wittewierum de 'klagers' van de zes *villae* hebben gehinderd? Als ik het goed begrijp hebben de broeders alleen te kennen gegeven het niet eens te zijn met de eisen die de zes stelden. 'Op tegenspraak stuiten' kan, zo zou men zeggen, moeilijk beschreven worden als 'gehinderd worden'. Daar staat tegenover dat het werkwoord *impedire* voorkomt in de betekenis van 'voor het gerecht dagen' en dat het zelfstandig naamwoord *impediens* in de 13^e eeuw gebruikt werd om er de persoon mee aan te duiden die zich voor het gerecht tegen een eis verzet.⁷¹ Deze betekenis van *impedire* past in wezen heel goed bij de oorspronkelijke betekenis 'hinderen van een handeling', aangezien het Latijnse woord *actio* ('actie', 'handeling') ook 'rechtszaak', 'proces' en 'beschuldiging' kan betekenen. Ook in het Nederlands kan het woord *actie* de betekenis van 'rechtsvordering, vervolging in rechte' hebben. Degene die zich tegen een klacht of beschuldiging verzet, kan dus worden aangeduid als een *impediens* en wat hij doet kan men *impedire* ('hinderen') noemen.

Het is wel vreemd dat de zes *villae* de broeders van Wittewierum wilden hinderen bij het gebruik van de openbare wegen. Wanneer ze van de kloosterlingen een grotere inspanning bij het herstel van de dijken eisten, zouden ze juist blij moeten zijn wanneer de broeders zich via de openbare weg naar de dijk begaven om daar aan de slag te gaan. Of zouden de zes de

⁷⁰ Ib. De bedoelde bepaling staat niet in het 'Fivelgoër Landrecht' zoals Westendorp meedeelt, maar in het bekende 'Fivelgoër Handschrift', en wel aan het einde van de Hunsingoër Keuren van 1252. Zie Sjölin (1970) 390-391. Het artikel is het laatste van een viertal, dat na de afsluiting van de hoofdtekst lijkt te zijn toegevoegd. Dat kan erop wijzen dat deze regel uit de tweede helft van de 13^e eeuw dateert. Met nadruk zeg ik 'kan'. Het komt me voor dat ze veel ouder is, maar pas in de 13^e eeuw op schrift gesteld.

⁷¹ Niermeyer (1976) 513 en Du Cange, 1883-1887.

kloosterlingen alleen hebben willen hinderen wanneer die naar Wittewierum terugkeerden? Dan is het gedrag van de zes *villae* juist weer heel goed te begrijpen: ‘jullie mogen pas terug naar huis wanneer jullie de dijken hebben gerepareerd’.

[5] Cum igitur tanto periculo se fratres exposuissent, factum est mirabiliter, quod maiores de VII villis mari conterminis statuerunt convenire et, convenientibus eis, continue elegerunt iuratos, qui pro utilitate et necessitate instantis periculi iustam dictarent sententiam; nam iam consules anni dissimulabant negotium tale diffinire.

Toen de broeders zich dan aan een zo groot gevaar hadden blootgesteld, gebeurde het op wonderbare wijze dat de aanzienlijken van zeven aan zee liggende dorpen besloten bijeen te komen; tijdens die bijeenkomst kozen ze onmiddellijk gezworenen, die in het algemeen belang en vanwege de noodzaak het dreigende gevaar af te wenden, een rechtvaardige uitspraak zouden moeten doen. Want de redgers van dat jaar weigerden in deze kwestie een beslissing te nemen.

Net zoals vrijwel alle onderzoekers geprobeerd hebben de zes niet-dijkvestige *villae* te identificeren, zo hebben ook velen hun best gedaan te achterhalen welke de hier genoemde zeven aan zee gelegen *villae* zijn geweest.

Menso Alting, op een dwaalspoor gebracht door het woord *jurati* (‘gezworenen’) en het getal zeven, dacht aan de gezworenen die volgens een bericht van Emo in 1222 door de vergadering van alle Friezen (*universitas Frisonum*) bij de Upstalboom werden aangesteld,⁷² en meende dat met de zeven *villae* niet zeven dorpen, maar de legendarische ‘Zeven Friese Zeelanden’ bedoeld moesten zijn.⁷³ In 1830 wees Driessen al op de onjuistheid van deze interpretatie. Volgens hem ging het hier om ‘de, destijds zeven, kerspelen aan zee gelegen, aan welke van ouds het maken en onderhouden der dijken behoorde, en welke nog onder den naam van dijkvestige landen bekend zijn.’ Welke die kerspelen zijn meldde hij echter niet.⁷⁴

Volgens Edze de Boer bedoelt Emo daarentegen de volgende zeven buurschappen: (Ooster)Wijtwerd, de Nes, Katmis, Sybeldeweer, Krewerd, Jukwerd, en Ranswerd of Romerswerf.⁷⁵ Geen van deze nederzettingen ligt aan zee, maar volgens De Boer kon men ze toch ‘aan zee gelegen’ noemen vanwege het feit dat ze deel uitmaakten van de aan zee gelegen ‘oerparochie’ Holwierde. Dit lijkt me geen sterke redenering. Bovendien gaat De Boer voorbij aan het feit dat Oosterwijtwerd zelf nooit onderdeel van ‘Groot-Holwierde’ is geweest.

Wanneer Emo het over de aanzienlijken van zeven aan zee gelegen *villae* heeft, wil dat niet zeggen dat er niet meer dan zeven dorpen aan zee lagen. Langs de Fivelboezem en de Eems lagen veel meer bewoonde wierden: Godlinze, Losdorp, Spijk, Bierum, Watum, Bierum,

⁷² Jansen en Janse (1991) 146-147.

⁷³ Alting (1701) 158. Altings opvatting wordt gedeeld door Van Halsema (1778) en Wiarda (1818). Zie Van Halsema (1778) 298, en Wiarda (1818), 86 (met voetnoot).

⁷⁴ Driessen, *Monumenta Groningana*, IV 864; Acker Stratingh stemde met Driessens opvatting in. Zie Acker Stratingh (1866) 201.

⁷⁵ De Boer (2009) 13 en 21.

Holwierde, Bansum, Nansum, Uitwierde, Biessum, Farmsum, Weiwerd en Heveskes. Het kan heel goed zijn dat de *maiores* van zeven van deze veertien nederzettingen elkaar hebben gevonden in het standpunt dat het geschil desnoods op een ongebruikelijke manier moest worden opgelost.

In hun ijver de zeven *villae* te identificeren hebben de onderzoekers geen acht geslagen op Emo's verbazing over het feit dat de aanzienlijken van de zeven nederzettingen bij elkaar kwamen. Hij noemt dat een wonderlijke gebeurtenis. De vraag is wat Emo daaraan zo bijzonder kan hebben gevonden. Het bijeenkomen van de *maiores* en dat wat zij vervolgens deden (het kiezen van gezworenen), moet in zijn ogen een ongehoorde breuk met de gewoonte zijn geweest. In een wereld waarin de traditie de vaste leidraad voor de samenleving was, stond zo iets gelijk aan een wonder. Normaal was het dat de redgers de rechtsorde bewaakten en in omstrede situaties een rechtvaardige beslissing velden. Wat hier gebeurde was nieuw: aangezien de redgers niet deden wat ze moesten doen, grepen de machtigen in en zetten de traditie opzij.

Ik vermoed dat met het woord 'weigerden' in mijn vertaling het *dissimulabant* van Emo's tekst niet helemaal correct is weergegeven. De redgers – ze waren volgens Emo door de zes *villae* niet in de zaak betrokken of zelfs bedrogen – meenden blijkbaar dat ze in deze zaak niet competent waren of wilden hun vingers er niet aan branden. Blijkens zijn keuze voor het werkwoord *dissimulare* dacht Emo vooral aan het laatste en meende hij dat de redgers zich willens en wetens aan hun verantwoordelijkheid hebben onttrokken.

[6] Et partibus citatis talem ediderunt sententiam: Quod omnes agri omnino equo onere propter necessitatem in reparatione aggerum respondere deberent.

De gezworenen daagden de partijen voor zich en deden de volgende uitspraak: vanwege de noodsituatie moesten alle percelen op volstrekt gelijke wijze belast zijn met de verantwoordelijkheid voor het herstel van de dijken.

Echt duidelijk is Emo ook op deze plaats niet. Wat bedoelt hij precies met *omnes agri* ('alle landerijen')? Uit het voorgaande (en de latere situatie) valt op te maken dat de gezworenen van mening waren dat de eigenaren/gebruikers van zowel de dijkvestige als de oorspronkelijk niet-dijkvestige, maar wel door de vloed getroffen landerijen belang hadden bij de dijk en op grond daarvan 'gras-gras gelijk' de last van het dijkonderhoud moesten dragen.

Zoals vaak heeft Acker Stratingh de betekenis van het hier verhaalde goed gezien. Hij wijst erop dat we in het vonnis van de gezworenen het eerste voorbeeld aantreffen 'van ongehouden maar gedwongen hulpbetoon aan noodlijdenden in het maken der dijken'.⁷⁶

[7] Qui volentes efficacem fore sententiam, quoniam pars altera necdum consensit, collecti in unum spoliarunt rebelles. Qui sequentes spolium, vulneraverunt unum letaliter, peccatum cumulantes damno.
Et sic fratres per gratiam Dei cum triumphantibus triumpharunt.

⁷⁶ Acker Stratingh, t.a.p.

Zij wilden hun vonnis ten uitvoer leggen, maar aangezien de andere partij nog niet met de uitspraak had ingestemd, kwamen ze bij elkaar en namen bij de weerspanningen panden in beslag. Die probeerden het in beslag genomene echter terug te halen en verwondden één van hun tegenstanders dodelijk, zodat ze zonde op schade stapelden.

Zo zegevierden de broeders door Gods hulp met de zegevierenden.

De interpretatie van de eerste zin levert problemen op. Het is niet duidelijk op welke personen het relatieve voornaamwoord *qui* terugslaat. Daarmee is niet zeker wat het onderwerp van de zin is. De veronderstelling ligt voor de hand dat de partij bedoeld is die gelijk had gekregen, de monniken van Bloemkamp en hun medestanders dus. Zij zullen in het bijzonder hebben gewild dat de uitspraak effect zou sorteren. We kunnen ons voorstellen dat zij *collecti in unum spoliarunt rebelles* ('bijeengekomen zijnde bij de weerspanningen beslag legden'). Anderzijds is het niet helemaal uitgesloten dat de gezworenen bedoeld zijn die de uitspraak deden. Maar zijn zij dan ook degenen die bij elkaar kwamen om bij de weerspanningen goederen in beslag te nemen? Misschien moeten we ons voorstellen dat de gezworenen grote heren waren die ter uitvoering van de beslaglegging hun gewapende dienaren hebben opgetrommeld. Tenslotte is het ook nog denkbaar dat Emo met het betrekkelijke voornaamwoord *qui* de aanzienlijken van de 7 kustdorpen op het oog had. Ook zij zullen hebben gewild dat de uitspraak van de gezworenen werd opgevolgd en ook zij kunnen gewapenden op de been hebben gebracht om de beslaglegging uit te voeren.

Deze aarzelingen worden niet gedeeld door dr. Anneke Mulder-Bakker. Volgens haar bedoelt Emo met *qui* de monniken van zijn eigen klooster. Ze ziet in abt Emo 'een echte Fries met een Fries gevoel voor recht' die in de laatste zin van dit stukje tekst 'zonder gêne' uiting gaf aan zijn triomf. Die zou zijn behaald doordat monniken van zijn klooster 'het recht in eigen hand hadden genomen'. Zij zouden 'de plundersaars van het kloostergoed' gewapenderhand hebben aangepakt. De genoemde onderzoekster heeft deze passage niet begrepen. Er is geen sprake van wederrechtelijk handelen, noch van plundersaars van kloostergoed die de monniken van Bloemhof op eigen houtje zouden hebben aangepakt. Anneke Mulder ziet het door abt Emo beschreven geval als illustratie voor haar stelling dat hij zich in een ambigue positie bevond tussen de Friese traditie met haar geweld enerzijds en de vrede van het christendom aan de andere kant.⁷⁷

Nu zal Emo bij tijd en wijle wel in gewetensnood hebben verkeerd, maar in dit geval zit het toch anders. *Spoliare* ('roven') is, anders dan Anneke Mulder veronderstelt, geen criminele actie, maar een rechtshandeling. 'Roof' (*spolium*) is in deze Noordoost-Nederlandse context een onderpand waarop rechtens beslag wordt gelegd met het doel onwilligen te dwingen zich naar een vonnis te voegen.⁷⁸ Er was dus niets gebeurd waarvoor Emo zich zou hebben moeten schamen.

⁷⁷ Mulder-Bakker (1998) 3.

⁷⁸ Het Middelnederlandse werkwoord *roven* en zijn Oudfriese equivalent *râvia* betekenen behalve 'roven' ook 'beslag leggen op', 'panden'. Zie ook de rechtsgeleerde beschouwing 'Over het woord "roof" (*De voce Roef*)' in een vroeg 17^e-eeuws quarto-bandje in de Groninger Archieven, waarin twee boekjes zijn samengevoegd (GrA 2043-31). De bedoelde tekst staat op fol. 103 van het bandje (fol. 48 van het tweede manuscript). Hierin wordt, met verwijzing naar Cicero, Hieronymus, Sulpicius Severus en de 16^e-eeuwse Franse humanist en jurist Isaac Casaubon, melding gemaakt van een soortgelijke rechtspraktijk in het antieke Rome.

Bijlage 2

Akte van 19 juni 1303

Het voor de onderstaande tekst gebruikte afschrift staat op fol. 159 van GrA 835-229 (vroeger bekend als Register Feith, handschrift in folio nr. 229 ('Verzameling van afschriften van oude stukken over Ewsum, het klooster Wijtwerd, de gilden, de zijlvestenijen, Westerwolde enz.')

De tekst is uitgegeven in het *'Oorkondeboek van Groningen en Drente'* (OGD) onder nummer 218. De kopnoot daarbij luidt: 'De rechters van de dijk tusschen Omptata Tya en Delfzijl stellen bepalingen vast betreffende den dijk'.

Dit regest bevat een wezenlijke fout: het stuk gaat niet over regels die door de rechters van de dijk tussen Omteda Tja en de Delfzijlen zijn vastgesteld, maar over regels die door hen in acht moeten worden genomen.

[1] In nomine Domini amen.

In de naam des Heren, amen.

[2] Hee constitutiones a iudicibus aggerum ab Omptata Tya usque in Delfzilen per quatuor consulatus erunt firmiter observande, videlicet quod secunda feria Pentecostes omni anno iudicia eorum in Feldwird renovabunt.

Deze regels moeten door de rechters van de dijken vanaf de Omteda Tja tot aan de drie Delf-zijlen op het territorium van vier redschappen strikt in acht genomen worden, te weten dat ze elk jaar op Tweede Pinksterdag hun jurisdictie zullen hernieuwen.⁷⁹

Niet meegedeeld wordt door wie de te onderhouden bepalingen of keuren zijn vastgesteld, welke instantie de oorkonde uitvaardigt, hoeveel dijkrechters er worden aangesteld en door wie, en wat de taak van de dijkrechters is. Ik neem aan dat het hier gaat om een oorkonde van de *terra Fivelgonie* ('landgemeente Fivelgo') en dat het de gezamenlijke redgers en gezworenen zijn die uit naam van de *universitas* van Fivelgo de regels hebben opgesteld.⁸⁰ De bepaling onder [7] bevestigt dit vermoeden.

Gelet op het feit dat de dijkrechters hun werk in vier 'redschappen' (rechtstoelen) moeten doen, mogen we aannemen dat er minstens vier dijkrechters zullen zijn en dat het hun taak is de toestand van de zeedijk in de gaten te houden en de onderhoudsplichtigen ertoe te brengen om te doen wat ze moeten doen. Uit de bespreking van de tekst zal blijken dat niet alleen de dijk, maar ook alle mogelijke andere infrastructurele werken tot het ambtsgebied

⁷⁹ Ter vergelijking de door De Boer geciteerde vertaling van dr. Anneke Mulder-Bakker: 'Deze keuren door de dijkrechters van Omptata Tya tot Delfzijl in vier vergaderingen [vastgesteld], zullen krachtig gehandhaafd worden, doordat namelijk jaarlijkse zittingen daarvan op Pinkstermaandag in Feldwerd hernieuwd worden.' Zie De Boer (2009) 15.

⁸⁰ Zie voor het begrip 'universitas' mijn *Groningen, een stad apart*, 17-22.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

van de dijkrechters hoorden. Verder neem ik aan dat het recht (tevens plicht) om dijkrechter te zijn, net zoals het recht om redger te zijn, rust op zogenaamde 'gerechtigde heerden'.

De in deze passage genoemde dijk is de zeedijk die gelegen is tussen de Ompteda Tja (*Ompata Tya*) en de drie Delf-zijlen, anders gezegd: de dijk die vanaf 't Zandt aan de zuidzijde van de Fivelboezem en ten noorden van Godlinze, Losdorp en Spijk naar Watum liep, en vervolgens de Eemsdijk tot aan Delfzijk.

De Ompteda Tja is de Kleine Tjariet, waarlangs een deel van het kerspel 't Zandt afwaterde. Zie daarvoor *Zwerven door Fivelgo 2*. Deze waterloop kruiste de Korendijk via de Omtedazijk die mogelijk al in 1272 is gelegd. De dijk ten noorden van de genoemde zijl werd door de Zandtsters onderhouden.

De hier besproken passage bevat de vroegste vermelding van de zijlen in de Delf. Het voorzetsel 'in' is verdacht. Het suggereert dat 'Delfzijlen' in 1303 al een plaatsnaam was, maar dat is ondenkbaar. Ik veronderstel dat in de oorspronkelijke akte '*usque iii delfzilen*' ('tot aan de drie delf-zijlen) heeft gestaan. De drie verticale streepjes van het Romeinse getal 'III' kunnen gemakkelijk zijn gelezen als het voorzetsel *in*.

Het Latijnse voorzetsel *per* heeft hier een ruimtelijke betekenis: '(overal) in het gebied van de *consulatus*'. *Consulatus* is het Latijnse woord voor 'redschap(pen)'. Een redschap ('rechtstoel', Oudfries *redskip*) is het rechtsgebied van een *consul* of redger (Oudfries *redjeva*, 'rechter', letterlijk 'raadgever').

Blijkens de latere situatie zijn met deze vier 'consulaten' of redschappen de volgende rechtstoelen bedoeld: (1) het Gericht van Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum), (2) het Gericht van Holwierde en Marsum, (3) het Gericht van Uitwierde, Biessum en Solwerd en (4) het Wijtwerderrecht of Gericht van Oosterwiltwerd, Jukwerd en Krewerd.⁸¹ Deze interpretatie vinden we ook bij J. Kooper, *Waterstaatsverleden*, 150, maar niet bij De Boer.⁸² In de door laatstgenoemde gebruikte vertaling is het woord *consulatus* abusievelijk opgevat in de betekenis van 'vergaderingen'.

Naar de betekenis van de bepaling omtrent het hernieuwen van de jurisdictie kan ik alleen gissen. Ik houd het voor het meest waarschijnlijk dat de dijkrechters voor de duur van één jaar werden aangesteld. Dat wil zeggen dat ze hun ambt na ommekomst van één jaar aan een opvolger moesten overdragen of, wanneer ze mochten aanblijven, opnieuw moesten worden ingezworen.

[3] Prima quoque eadem pax erit inter ipsos, que in cetu consulum terre Fyvlgonie observatur.

In de eerste plaats ook zal onder hen dezelfde vrede gelden die in de vergadering van redgers van het land Fivelgo in acht genomen wordt.

Het woord *prima* doet hier vreemd aan. Het lijkt 'op de eerste plaats' te betekenen. Het kan zijn dat de kopiïst zich heeft vergist en dat in de originele tekst *primo* heeft gestaan.

De positie van *quoque* ('ook') is vreemd.

⁸¹ Deze gebieden zijn door Siemens genummerd met 9, 10, 25 en 26. Zie Siemens (1962) 52-53, 56-57.

⁸² De Boer (2009) 11.

Om te voorkomen dat onderlinge meningsverschillen tussen redgers tot beledigingen en gewelddaden zouden leiden, stonden daarop hogere sancties dan wanneer het ambteloze personen betrof. Het heette dat voor redgers 'een bijzondere vrede' gold. Voor dijkrechters zal dezelfde vrede in acht genomen worden.

De woorden *inter ipsos* ('onder hen') maken duidelijk dat de dijkrechters geacht worden niet als eenlingen te opereren, maar op de een of andere manier samen zullen werken. Mogelijk ging het slechts om afstemming van de werkzaamheden, maar het kan ook zijn dat het de bedoeling was dat ze als een college optraden.

[4] Item operarii aggerum in accessu et recessu eandem pacem obtinebunt.

Item de dijkwerkers zullen op de heenreis en de terugreis dezelfde vrede genieten.

Tijdens de tocht van huis naar het werk en omgekeerd kunnen de dijkwerkers gemolesteerd of gevangen genomen worden. Een bepaling als deze komt in vele zijk- en dijkbrieven voor. Zie bijvoorbeeld de Winsumer zijlbrieven van c. 1323.⁸³

[5] Item iudices ipso die, quo cernunt aggeres, per diem naturalem, hoc est ab ortu solis usque ad ortum solis, sub pena dupli pacem habebunt.

Item de dijkrechters zullen op de dag waarop zij de dijken schouwen gedurende de hele natuurlijke dag, dat wil zeggen vanaf zonsopgang tot zonsondergang, een vrede genieten die beschermd zal zijn door een verdubbeling van de boeten.

Voor misdrijven tegen gewone personen kent het landrecht een 'catalogus' van boeten. Voor misdrijven die tegen de dijkrechters ten tijde van hun ambtsuitoefening worden begaan zal dubbel tarief gelden.

[6] Item si questiones aliquae fuerint inter ipsos, sub pena 10 solidorum ab ipsis terminabuntur.

Item als er geschillen van enigerlei aard onder hen zullen zijn gerezen, zullen deze op straffe van 10 schellingen door hen beëindigd worden.

Onderlinge onenigheid onder de dijkrechters zou niet bevorderlijk zijn voor een goede taakuitoefening. Als er geschillen zouden rijzen tussen de dijkrechters, moeten deze worden bijgelegd op straffe van een boete van 10 schellingen (een half pond).

Niet duidelijk is hoe dergelijke geschillen moeten worden beslecht en aan wie de boete moet worden betaald. Ik vermoed dat in dergelijke gevallen de gewone redger of redgers (of 'het land Fivelgo') competent is of zijn.

[7] Item nec consules terre nec decem jurati ne aliqui iudices intromittant se de iurisdictione ipsorum ac emenda.

⁸³ OGD 1230.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

Item noch de redgers van het land, noch de tien gezworenen, noch enige rechters mogen zich mengen in hun jurisdictie of de boetes.

De tien gezworenen (*jurati*)⁸⁴ lijken een staande bestuurscommissie (een soort college van gedeputeerde staten) in het landschap Fivelgo te zijn. In oorkonden van Friese landgemeenten wordt het subject van de rechtshandeling vaker aangeduid met de term *consules, jurati ac universitates*.

Met 'de redgers van het land en de tien gezworenen' wordt de bestaande juridisch-bestuurlijke organisatie bedoeld. Hiervan moeten de dijkrechters (*judices aggerum*) en hun jurisdictie worden onderscheiden.

De term *aliqui judices* ('enige rechters') is waarschijnlijk in de meest algemene zin bedoeld. Hiermee wordt aangegeven dat geen enkele juridische functionaris, ook niet van buiten Fivelgo of bekleed met welke wereldlijke of geestelijke rechtsmacht dan ook, zich met het dijkrecht mag bemoeien.

Uit deze bepaling blijkt dat het statuut voor de dijkrechters van de dijk tussen Omteda Tja en de Delfzijen op landsniveau is vastgesteld.

[8] Item quilibet judex pro socio secum sumpto in omni casu respondebit.

Item elke rechter zal in elke zaak waarin hij optreedt mede verantwoordelijk zijn voor de collega, met wie hij samenwerkt.

[9] Item laborantes in publicas vias et ad alia communia opera ut ad fossata eandem pacem habebunt sicut operarii aggerum.

Item degenen die aan de openbare wegen werken en aan de andere gemeenschappelijke werken, zoals aan de sloten, zullen dezelfde vrede genieten als de dijkwerkers.

Men kan zich voorstellen dat de zorg voor de natte en droge infrastructuur in een gebied aanvankelijk tot de competentie van de gewone redger heeft gehoord. Uit het feit dat deze akte de veiligheid regelt van degenen die aan de communale infrastructuur werken, blijkt dat het toezicht daarop in de vier *redschappen* van Noordoost-Fivelgo in handen van de dijkrechters is gelegd. Dit wordt bevestigd door de situatie die in 1755 is beschreven in het eerder geciteerde reglement van prinses Anna. De dijkrechters in Vierburen, Holwierde-Marsum, Uitwierde c.a. en Oosterwijtwerd waren dus niet alleen verantwoordelijk voor de dijken, zoals men op grond van hun titel zou kunnen denken. In de zijlvestenijen was de gemeenschappelijke uitwateringssluis het object waarvan het goede functioneren in het belang van alle ingelanden was; in de dijkrechten was de zorg voor de goede staat van de zeedijk de samenbindende factor. Maar net zoals de zijlrechters in de zijlvestenijen, die er

⁸⁴ Ik heb de neiging het in twee andere 14^e eeuwse teksten (OGD 210 uit 1301 en OGD 254 uit 1317) voorkomende *athaman* of *atheman* te zien als de Oudfriese versie van *juratus*. Zou dit zoets betekenen als 'eedman' (een door een eed gebonden persoon, gezworene)? Denk ook aan de Drentse 'etten'. Volgens de etymologische woordenboeken betekent *atha* echter 'vader' en is dit woord niet verwant met 'eed'. Hofmann-Popkema noemt het woord *athaman* niet, maar geeft voor *aththa*, *attha*, *atta* de betekenis 'gezworene'. Ook Von Richthofen twijfelde bij *athen* tussen de betekenis 'vaders' en 'eden' (Von Richthofen, *Altfriesisches Wörterbuch*, 614). Zie ook *Zwerven door Fivelgo 2*, 40.

niet alleen voor zorgden dat alle ingelanden bijdroegen aan het in stand houden van de zijk, maar ook toezicht hielden op watergangen, tillen, wegen en vondors, zo was het in de dijkrechten de hoofdtaak van de dijkrechters om de ingelanden hun plichten te laten vervullen ten aanzien van de zeedijk, maar hielden daarnaast toezicht op de overige gemeenschappelijke infrastructuur.⁸⁵

De genoemde gebieden waterden weliswaar uit via de Delf en de Delfzijlen, maar betaalden niet mee aan het onderhoud van de sluizen. Ze werden om die reden niet tot het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen gerekend. Dit heeft te maken met het feit dat hun lasten door het onderhoud van de zeedijk al zwaar genoeg waren. Zo staat het ook in het Wierumer Zijlboek (c. 1470?): 'er zijn tien kerspelen (waaronder ook Watum) en twee conventen (Oldenklooster en Nijenklooster) die via de Delf en de Delfzijlen uitwateren en bij de zeedijk liggen en die zeedijk moeten onderhouden. Ze werken niet mee aan het onderhoud van de zijlen en betalen er ook niet voor, maar voor wat betreft het onderhoud van de Delf, de mude buiten de zijlen en de binnenmaren dragen ze dezelfde lasten als de gebieden die geen zeedijken onderhouden'.⁸⁶

[10] Item iudices ex occidentali parte Heke, qui dicitur Godlinzera nesse, recipiunt terciam partem emendarum, et alii ab orientali Heke binas partes omnium emendarum.

Item de rechters ten westen van de Heekt, [het gebied dat] Godlinzer Nes wordt genoemd, ontvangen een derde deel van de boetes en de andere [rechters] ten oosten van de Heekt twee [derde] delen van alle boetes.

Het betrekkelijk voornaamwoord *qui* kan niet juist zijn. Als het terugslaat op *iudices* ('rechters') zou het werkwoord niet *dicitur* ('wordt genoemd') maar *dicuntur* ('worden genoemd') moeten zijn. Wanneer het terugslaat op *occidentali parte* ('westelijk deel'), zou er niet *qui* maar *quae* of *que* moeten staan. Dit laatste ligt wel het meest voor de hand.

Wat is de Godlinzernes? Wanneer *qui* terugslaat op *Heke*, zou de Godlinzernes te identificeren zijn als de Heekt. Vraag is dan of de Grote Heekt of de Kleine Heekt is bedoeld. Wanneer we *que* lezen moet dit betrekkelijk voornaamwoord terugslaan op *parte*, een verbogen vorm van het zelfstandig naamwoord *pars* dat 'gebied' betekent. In dat geval lijkt Godlinzernes het gebied te zijn dat ten westen van de Heekt ligt. Dat is de interpretatie van Kooper.⁸⁷

Edze de Boer meent dat met de *Godlinzeranesse* 'de Nes' bedoeld is ten zuiden van Bierum, een streek die gelegen is tussen de voormalige benedenlopen (na de omkering van de stroomrichting bovenlopen) van de Kleine en Grote Heekt.⁸⁸ Een bezwaar hiertegen is, dat dit gebied veel dichterbij Bierum ligt dan bij Godlinze. Maar zwaarder weegt nog het bezwaar dat de Nes onder het kerspel Holwierde (dekenaat Farmsum) valt en niet onder de parochie Godlinze (dekenaat Loppersum). Het zou wel heel vreemd zijn wanneer een stukje

⁸⁵ De zin waarmee Siemens zijn bespreking van de dijkrechten begint ('Het dijkrecht had alleen betrekking op de zeedijk') is dus enigszins misleidend. Zie Siemens (1974) 12.

⁸⁶ GrA 835-13b p. 827, geciteerd door Kooper (1939) 63.

⁸⁷ Kooper (1939) 150.

⁸⁸ De Boer (2009) 17.

van Holwierde naar Godlinze zou zijn genoemd.

Volgens Otto Kottnerus is met Godlinzernes het stroomgebied van de Kleine Heekt en het Godlinzernaar aangeduid.⁸⁹ Op een kaartje heeft hij het woord *Godlinzeranesse* ter hoogte van de Turfkamp (nu Bouwlust, GPS 53.397743, 6.855900) gezet. Deze plaats ligt even ten noorden van Spijk. Dit zou in 1303 het meest noordoostelijke puntje van de rechtstoel Vierburen geweest kunnen zijn. Wel is het vreemd dat dit op 1,5 km te noordoosten van Spijk gelegen gebied zou zijn genoemd naar het op bijna 4 km afstand gelegen Godlinze. Maar ook daarvoor is een verklaring denkbaar: het territorium van de rechtstoel Vierburen valt samen met dat van de ‘oerparochie’ Godlinze. Het uiterste puntje van Vierburen is dus ook het uiterste puntje van ‘Groot-Godlinze’ en zou op grond daarvan Godlinzernes kunnen zijn genoemd. Zelf wil ik nog wel een stapje verder gaan en de suggestie willen wagen dat met Godlinzernes het hele gebied van de rechtstoel Vierburen is bedoeld.

Ook de verdeling van de boeten in de verhouding 1:3 roept vragen op. Worden alle boeten in een grote pot gedaan en krijgen de rechters van de Godlinzernes daarvan 1/3 en de anderen 2/3? Of wordt hier op een rare manier bepaald dat de boeten in het ene gebied twee keer zo hoog zijn als in het andere? Dat is de interpretatie die we in het Wikipedia-artikel over het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen vinden en die ongetwijfeld uit de koker van Otto Kottnerus komt. Ik heb de neiging met deze tweede interpretatie mee te gaan, maar vind de manier waarop deze regeling onder woorden is gebracht wel heel vreemd. Overigens bevat het geciteerde Wikipedia-artikel⁹⁰ een vergissing: we lezen daar dat de boeten in de Godlinzernes tweemaal zo hoog zijn als in de rest van het gebied. Dat is het tegenovergestelde van wat er in de akte staat.

Een verschillend boetetarief tussen het oostelijke en westelijke deel van het dijkrecht lijkt me op zichzelf wel verklaarbaar. Ik vermoed dat de noordelijke zeedijk, de dijk tussen de Omteda Tja en Watum, als gevolg van de opslibbing in de Fivelboezem in 1303 al veel minder gevaar liep dan de dijk langs de Eems. De eerstgenoemde dijk viel in zijn geheel onder de zorgplicht van Vierburen, terwijl de Eemsdijk, zo blijkt uit latere bronnen, moest worden onderhouden door Holwierde-Marsum, Uitwierde c.a. en Oosterwiltwerd. De hogere boeten voor nalatigheid bij het onderhoud van de Eemsdijk zouden dan samenhangen met het grotere belang van die dijk en het grotere gevaar waaraan deze was blootgesteld.⁹¹

[11] Item edictor eorum uno anno erit apud orientales, altera apud alios.

Item hun schepper zal het ene jaar bij de oostelijken, het andere jaar bij de anderen zijn.

De betekenis van het woord *edictor* blijkt uit een tekst van 14 augustus 1317. Op die datum is een reglement vastgesteld voor de organisatie van de Drie Delfzijlen.⁹² We lezen in die akte dat de abt van Wittewierum samen met de zes *edictores* of *skepperan* (d.w.z. twee

⁸⁹ Kottnerus (2008) 68-69.

⁹⁰ Laatst geraadpleegd op 8 juli 2019.

⁹¹ Kooper heeft geen verklaring voor de verdeling van de boeten of de verschillende tarieven. De Boer meent dat de bepaling is bedoeld om te voorkomen dat de dijkrechters van de Nes niet gediscrimineerd zouden worden (De Boer (2009) 17).

⁹² OGD 255.

scheppers uit elk van de drie deelnemende zijvesten) beslist in zaken waarover het reglement geen bepaling bevat.

Tot dusver geven alleen de passages over de speciale vrede tussen de dijkrechters en over verdeling of hoogte van de boeten aanleiding om te denken dat de akte van 1303 de opzet betreft van één uit vier delen bestaande organisatie en dat ze niet alleen maar identieke bepalingen geeft voor vier afzonderlijke dijkrechten. De aanwijzing van één jaarlijks wisselende gemeenschappelijke *edictor* (eigenlijk ‘woordvoerder’, ‘afkondiger’) maakt echter duidelijk dat de met de vier betrokken rechtstoelen corresponderende dijkrechten met elkaar een echt samenwerkingsverband vormen. Of je kunt zeggen dat de organisatie onder éénhoofdige leiding staat is onzeker. De term *edictor* wijst niet echt op een leidinggevende functie. Het lijkt er meer op dat de bedoelde functionaris intern als voorzitter van het college van dijkrechters optreedt en naar buiten toe de rol van vertegenwoordiger en woordvoerder vervult.⁹³

De lijn van mijn interpretatie van de voorgaande bepalingen doortrekkend neem ik aan dat de *edictor* of schepper het ene jaar door de drie oostelijke, bij de Eemsdijk betrokken dijkrechten werd aangewezen, het andere jaar door het westelijke dijkrecht van de Godlinzernes of Vierburen.

[12] Item quicunque alium in conventione ipsorum offenderit juxta statuta consulum punietur.

Item alwie tijdens hun vergadering een ander beledigt zal volgens de statuten van de redgers gestraft worden.

Op het eerste gezicht lijkt deze bepaling een herhaling te zijn van het onder [3] gestelde, maar dat is weinig waarschijnlijk. Ik houd het erop dat het hier niet gaat om de verhouding tussen de dijkrechters onderling (zoals onder [3]), maar om wat er zich kan voordoen tijdens een zitting waarin het college van dijkrechters zaken tussen partijen behandelt. Wanneer in zo'n bijeenkomst partijen elkaar beledigen of het tot gewelddadigheden komt, moeten de schuldigen overeenkomstig de door de redgers gehanteerde regels [van het landrecht] worden bestraft.

[13] Item cetus erit in Feldwird omni anno communiter observandus.

Item de algemene vergadering zal elk jaar in Feldwerd worden gehouden.

Zoals ook in de grote zijvestenijen gebruikelijk was, werden de algemene vergaderingen vaak (maar niet altijd!) gehouden op een centrale plaats. In het Generale Zijlvest van de Drie Delfzijlen was dat Oldersum bij Ten Post; in het Aduarderzijlvest kwam men bijeen op de Avingesloot ten zuiden van Hoogkerk en, na het vertrek van de Noord Drentse kerspelen, op de Aduardersteentil; in het Winsumerzijlvest was Onderdendam vaak de vergaderplaats. Feldwerd (Oldenklooster) ligt zowat in het midden van de samenwerkende dijkrechten. De keuze voor deze vergaderplaats onderstreept bovendien het belang van het klooster (en zijn

⁹³ Vergelijkbaar is de functie van ‘taalman’ bij de ‘gezworen meente’ in de stad Groningen.

Zwerven door Fivelgo 3: Eemsdijk en Marcellusvloed

abt) in de organisatie.

[14] Hee constitutiones conscripte sunt prenominato anno MCCCIII ipso die Gervasi et Protasi martyrum.

Deze keuren zijn opgetekend in voornoemd jaar 1303 op de dag van Gervasius en Protasius, martelaren.

[15] In cujus statuti testimonium sigilla domini abbatis in Feldwirth ac tocius terre Fyvlgonie presentibus duximus appendenda.

Tot getuigenis van dit statuut hebben wij gemeend dat aan deze akte de zegels van de heer abt van Feldwerd en van het gehele land van Fivelgo moeten worden gehangen.

De tekst maakt niet duidelijk wie de 'wij' zijn die de regeling hebben vastgesteld en gemeend hebben deze in een officiële akte te laten vastleggen. Ik vermoed – zoals reeds opgemerkt – dat deze regels zijn opgesteld door de 'algemene vergadering' van de landgemeente Fivelgo.